

УКРАЇНСЬКІ ЖІНКИ КОНЦТАБОРУ РАВЕНСБРЮК

Голоси в'язнів

Авторка: Калина Безхлібник Батлер (Солонинка)

Головна співредакторка: Ліда Еліяшевська Реплянська

Співредакторка і перекладачка: Христина Еліяшевська Шрайбі

Співредакторка: Оксана Марцюк

© 2024 Copyright – Українсько-канадський дослідчо-документаційний центр (УКДДЦ)

Всі права захищені. Авторка дозволяє добросовісне використання цієї публікації з метою викладання, приватного навчання, стипендії або дослідження (некомерційного), за умови, що нова робота супроводжуватиметься достатнім підтвердженням оригінального власника авторських прав, а саме УКДДЦ.

ISBN: 978-0-9696301-2-8

Опубліковано: УКДДЦ

Дану книгу видано за фінансової підтримки Українсько-канадського дослідчо-документаційного центру (УКДДЦ), Торонто, Канада.

www.UCRDC.org

Ми щиро вдячні Світовій лізі українських політичних в'знів (СЛУПВ) за фінансову допомогу і підтримку.

Висловлюємо подяку за надані рекомендації та внески:

Ірині Орісі Марцюк, Марку Інфельду, Іванці Міліянчук, Марті Літинській, Ірині Буштедт, Оксані Одайник та Українсько- канадському дослідчо-документаційному центру (УКДДЦ) у Торонто (Іроїді Винницькій та Надії Луців).

Переклад на українську мову здійснено «Центром іноземних мов «ДІАЛОГ»

Україна, м. Львів,

просп. В. Чорновола, 25

☎ +38 066 3091396

e-mail: translations.dialog@gmail.com

Дизайн та оформлення обкладинки: Божена Гембатюк Федина

Надруковано в Українській Друкарні Тризуб

Trident Associates Printing

www.trident-printing.com

ЗМІСТ

Присвята	4
Вступне слово	5
Передмова	9
Записки нащадків	11
Українські жінки концтабору Равенсбрюк	13
Глосарій	49
Список літератури	53
Бібліографія	57

ПРИСВЯТА

**Зі сторінок цієї монографії лунають голоси
українських жінок-в'язнів Равенсбрюка.
Вони розкажуть нам, що насправді там відбувалося.**

ВСТУПНЕ СЛОВО

Українки після концтабору Равенсбрюк

Після відновлення незалежності Української держави стало можливим досліджувати історію українців у Другій світовій війні. Про долю в'язнів нацистських концтаборів з України і сьогодні практично нічого не відомо. Досі було видано лише кілька публікацій на цю тему, які є здебільшого спогадами колишніх в'язнів за своїм характером. Ми не знаємо ані їх приблизної кількості, ані їх історії. Тому ця книга про українок у концтаборі Равенсбрюк, яка узагальнює долю цих жінок з України, є надзвичайно важливим кроком.

Історія українок у концтаборі Равенсбрюк буде не повною, якщо не розповісти про те, як склалася їхня доля після війни. Згідно з угодами між союзниками по антигітлерівської коаліції, ухвалених на Кримській та Потсдамській конференціях у 1945 році, повернення (репатріація) до СРСР була оголошена обов'язковою для всіх громадян, які до 1939 року мешкали в Радянському Союзі.

Після завершення бойових дій в Європі більшість колишніх концтабірників деякий час перебували у таборах переміщених осіб. У звільненому Равенсбрюку до кінця жовтня – початку листопада 1945 року також діяв радянський табір для репатріантів, позначений у документах як «табір № 222». Підпорядковувався він НКВС.

У загальному розподілі в'язнів концтабору Равенсбрюк за національністю найбільшу групу склали польки (близько 40 тис. осіб), наступну за ними групу – радянські жінки (приблизно 23–25 тис.). Більшість радянських жінок-в'язнів були остарбайтерками з України, які потрапила в концтабір через скоєння якихось «злочинів», найчастіше це були втечі. Серед цих цивільних з СРСР були також жінки-військовополонені, кількість яких можна оцінити приблизно в 1 тис. осіб.

Після визволення в'язні, що походили із СРСР, незабаром зіткнулися також з іншою реальністю. Сталінський уряд вважав їх «зрадниками батьківщини» та дезертирами. Тому перед поверненням на батьківщину їх перевіряли на політичну благонадійність. Перевірку проводили співробітники НКВС (Народний комісаріат внутрішніх справ), НКДБ (Народний комісаріат державної безпеки) і контррозвідки СМЕРШ (від рос.: «смерть шпионам»).

Для радянських громадян це означало нові репресії та найчастіше – кількомісячне перебування у системі репатріаційних, збірних і так званих фільтраційних таборів.

За результатами радянської перевірки на 1946 рік тільки 58 відсотків репатріантів повернулися у свої родини до попереднього місця проживання. Ще 19 були мобілізовані до Червоної Армії, а 14 відсотків – до так званих трудових батальйонів. 6,5 відсотків репатріантів було «передано в розпорядження НКВС», тобто арештовано, а 2 відсотки працювали в збірних таборах або інших радянських військових частинах і установах за кордоном.⁽¹⁾

Серед тих арештованих репатріантів опинилася і онука відомого українського письменника Івана Франка – Віра Франко. Після повернення до Львова її арештували і у вересні 1945 року доправили в тюрму до Києва. «Знову тюрма, одиночка, допити вночі, а вдень не можна ані сидіти, ані лежати. Далі «Бутирка», а згодом «Воркута». Важка виснажлива праця у шахті, страшна антисанітарія та голод!»⁽²⁾ – писала вона у своїх спогадах. 27 листопада 1953р. Віру Петрівну звільнили. Про це дуже клопотався її дядько – Тарас Іванович, навіть особисто писав Сталіну. Повну реабілітацію Віра Франко отримала 14 грудня 1959 року.

Тільки з розпадом СРСР в жінок, які повернулися після війни до України, з'явилася можливість долучитися до міжнародних меморіальних заходів, знову приїхати до колишнього концтабору Равенсбрюк, покласти квіти на місці своїх страждань і гибелі подруг.

З розпадом СРСР і в концтабірників, які повернулися після війни до України, з'явилася можливість долучитися до цих міжнародних меморіальних заходів. Відновлення Української держави поставило й інше важливе питання – виділення специфічного досвіду та вшанування пам'яті саме «українських» (хто себе таким вважав за своєю національністю, або походив з території України) в'язнів нацистських концентраційних таборів. Про їх долю практично не відомо нічого. Досі було видано лише кілька публікацій на цю тему, які здебільшого за своїм характером є спогадами колишніх в'язнів. Ми не знаємо ані їх приблизної кількості, ані їх історії. Це обумовлено дуже складною історичною ситуацією та геополітичним розташуванням

1. Земсков В. Репатриация перемещенных советских граждан // Война и общество, 1941-1945: В 2-х кн. Кн.2. – М., 2004. – С. 342. https://scepis.net/library/id_1234.html

2. Photo Lviv news. (2021). Віра Франко, або непростя доля онуки великого письменника. <https://photo-lviv.in.ua/vira-franko-abo-neprosta-dolia-onuky-velykoho-pysmennyka/>

українських земель до, під час та після Другої світової війни. Справа в тому, що такої держави на той час не існувало, відповідно у нацистській системі категорій в'язнів таких ув'язнених як «українець» не позначали. Після війни українські землі входили до Радянського Союзу, де небезпечно було просто згадувати про перебування у нацистському концтаборі, не те що якось себе виділяти серед інших в'язнів із СРСР. Бо вже через те, що людині вдалося вижити у концтаборі, вона потрапляла під підозру радянських спецслужб. У табірній документації бранці українського походження найчастіше були позначені як поляки, росіяни (радянські люди), чехи, румуни. Як писав у своїх спогадах Михайло Марунчак, колишній в'язень концтабору Аушвіц та Маутгаузен, «Український великан був захований за чужі національні літери. Українцям, як на глум давали позначки окупантських режимів України.»⁽³⁾

Багато хто не дожив до цього часу, так і не розказавши свою історію. Ця книга промовляє за тих жінок.

Тетяна Пастушенко

Старша наукова співробітниця Інституту історії України,
Відділ історії України періоду Другої світової війни
Національна академія наук України
вул. Грушевського 4, Київ 01001, Україна, офіс 503
тел: (+38044) 278 60 97 (роб) (+38097) 452 452 1 (моб.)
електронна пошта: tetiana_p@ukr.net , tetianka.p@gmail.com

³. Marunchak, Mykhailo H. (1996). Українські політичні в'язні у нацистських концентраційних таборах. Вінніпег, Канада: Світова ліга українських політичних в'язнів, 1996. С. 59-60.

ПЕРЕДМОВА

Ця монографія написана з метою вшанування пам'яті тисяч українських жінок, ув'язнених у нацистських концтаборах, зокрема в концтаборі Равенсбрюк, під час Другої світової війни.

Мене як волонтерку, що працює в Українсько-канадському дослідчо-документаційному центрі (УКДДЦ) у Торонто, Канада, попросили узагальнити наявні у нас в архіві усні історії українських жінок, які були ув'язнені в концтаборі Равенсбрюк. Оскільки я мало знала про цей конкретний концентраційний табір, моїм найпершим завданням було дізнатися більше про Равенсбрюк і жінок, які були там ув'язнені.

Я звернулася до бібліотекарів Ресурсного центру імені Петра Яцика при Бібліотеці Робертса Торонтського університету та до Ресурсної бібліотеки голокосту Екстейна. Бібліотекарі цих установ надали мені довідкові тексти та дані з Інтернету про Равенсбрюк, і я з подивом дізналася, що там було ув'язнено до 8 000 українських жінок; багато з них не вижили! Мені стало цікаво – хто вони і чому вони були ув'язнені.

Я зв'язалася з Меморіальним музеєм Равенсбрюка в Німеччині, і мені порадили, як отримати доступ до баз даних в'язнів, які перебували в цьому таборі.

Я ознайомила з усними розповідями, які зберігалися в архівах УКДДЦ, і послухала, як кожна жінка розповідала свою власну історію ув'язнення та називала імена співвітчизниць-українок у таборі. Ці історії стали початком моєї бази даних українських в'язнів у Равенсбрюку.

На своєму веб-сайті УКДДЦ організував пошук осіб, чиї родичі були ув'язнені в Равенсбрюку, і на нього відгукнулася донька Ольги Фроляк Еліяшевської. Вона також зв'язала мене з родиною іншої ув'язненої (Лідії Укарми Марцюк), і ми почали листуватися та співпрацювати. Ці нащадки особисто знали про ув'язнення своїх матерів і змогли надати мені нову інформацію про Равенсбрюк, а також імена інших нащадків, за що я їм вдячна (вони є співавторами або співредакторами цієї монографії).

В результаті нашої співпраці було проведено презентацію вебінару англійською мовою на тему «Жінки-в'язні у Равенсбрюку», яка відбулася 21 лютого 2021 року. Ця презентація викликала велику зацікавленість, у тому

числі історика та режисера з України і кількох нових нащадків в'язнів – ми змогли залучити їх до іншого вебінару українською мовою, який відбувся 17 жовтня 2021 року. Обидва вебінари доступні на YouTube за адресою: <https://www.youtube.com/watch?v=OS9I0E9O1ZI> (англійською) та https://youtu.be/sa_TUclppE0 (українською).

Я продовжила формувати базу даних імен українських в'язнів Равенсбрюка, і наразі в ній налічується понад 5 000 імен жінок з різних регіонів України. Її можна знайти на сайті УКДДЦ за адресою: www.ucrdc.org

Пишучи цю монографію, я хотіла включити в неї особисті історії та досвід деяких українських жінок, які були ув'язнені в Равенсбрюку, але, на жаль, таких публікацій знайшлося обмаль. Жінки, що були відправлені назад до Радянського Союзу, дуже неохоче розповідали про своє ув'язнення в таборі; деяких «нагородили» клеймом «зрадниць» і переслідували як нацистських колаборантів. Жінки, які емігрували до західних країн, прагнули почати своє життя заново, тож вкрай рідко ділилися своїм досвідом у Равенсбрюку з іншими, зокрема навіть з членами сім'ї. Однак були й такі, що долучилися до українських організацій у новій країні проживання та змогли убезсмертнити свій досвід перебування у концтаборах, щоб цей страхітливий період в історії не був забутий.

Я сподіваюся, що ця монографія дасть читачеві можливість зазирнути в життя українських жінок, які були ув'язнені в Равенсбрюку – можливо, вона допоможе зрозуміти відчуття багатьох українських чоловіків і жінок, які були ув'язнені в різних нацистських концтаборах під час Другої світової війни.

Калина Безхлібник Батлер (Солонинка)

ЗАПИСКИ НАЩАДКІВ

#49061... Наша мати Ольга Фроляк Еліяшевська

Красива молода українська студентка, яка довгі години працювала в жорстоких умовах на фабриці Siemens на околиці концтабору Равенсбрюк. День у день, мріючи про волю ...

Вона вижила – хоч і з болісними фізичними та душевними шрамами, – щоб розповісти нам і всьому світу свою історію.

За останні кілька років Равенсбрюк почав привертати до себе давно заслужену увагу й інтерес. Як показує ця нова зацікавленість, досвіди ув'язнених в Равенсбрюку вже увійшли в історію, а винесені з них уроки є актуальними і важливими, як ніколи раніше.

Особисті історії з життя в цій актуальній і важливій книзі красномовно й глибоко документують травматичний досвід українських жінок у концтаборі Равенсбрюк і демонструють їх винахідливість і стійкість у пеклі Равенсбрюка.

З багатьох особистих цитат у цій книзі виділяється сила і стійкість цих жінок перед обличчям щоденного табірної жаху. Матері. Дочки. Сестри. Дружини. Кохані. Тітки. Племінниці. Друзі. Сусідки. Бабусі. Це жінки у вашому житті. Вони мають значення!

Коли ми готуємо ці «Записки нащадків» у 2022 році, неможливо не згадати про геноцидну війну, яка зараз триває в Україні, у серці Європи. Росія несе смерть, спустошення та руйнування в масштабах, небачених з часів Другої світової війни, з наміром повністю знищити українську державу та суспільство, її інституції, інфраструктуру та українську ідентичність і спосіб життя. По суті – саме існування України.

Ніколи знову? Фраза дійсно звучить порожньо і безглуздо...

*Христина Еліяшевська Шрайбі та Ліда Еліяшевська Реплянська,
липень 2022 року*

#19206 ... Наша мати Лідія Укарма Марцюк

Багато колишніх в'язнів нацистських концтаборів взагалі не розповідали про пережите там, інші ж обмежувалися лише мінімальними розповідями. Історією свого арешту та концтабірного життя зі своїми родинами поділилася лише жменька людей, таких як наша мати Лідія Укарма Марцюк.

У дитинстві я знайшла дуже маленьку коробку з крихітними предметами. Які гарні іграшки для шестирічної дівчинки! Вони, - казала мама, - були для неї дуже цінними. Це був початок нашої розмови про її історію ув'язнення в Равенсбрюку.

Ці п'ять предметів завбільшки з ніготь великого пальця виготовила її подруга по табору Олена Вітик із ручок зубних щіток і найціннішого матеріалу – пережованого хліба.

З роками з'являлося все більше подробиць про її ув'язнення, аж допоки моя мати вперше після звільнення змогла відвідати табір Равенсбрюк в об'єднаній Німеччині у 1992 році разом зі мною та моєю сестрою. Згодом вона майже щороку відвідувала відзначення кожної чергової річниці визволення Равенсбрюка разом з принаймні однією з нас, її доньок.

Багато років моя мати намагалася встановити окремий меморіал в пам'ять про багатьох українських в'язнів у Равенсбрюку. Нарешті у 2011 році було відкрито українську меморіальну дошку. Ця подія виявилася її останнім візитом на місце тортур перед тим, як вона померла у 2014 році.

Вона часто й відверто розповідала про своє перебування у Равенсбрюку та залишила 4-годинне інтерв'ю Меморіальному архіву Равенсбрюка разом з іншими усними документами.

*Оксана Марцюк та Оріся Ірина Марцюк,
липень 2022 року*

**УКРАЇНСЬКІ ЖІНКИ
КОНЦТАБОРУ РАВЕНСБРЮК**

Голоси в'язнів

Малюнок Олени Вітик Войтович (В'язень № 19207)

Історична перспектива

Серед потрясінь Першої світової війни та Російської революції 20 листопада 1917 року було проголошено Українську Народну Республіку (УНР) – попередницю сучасної України, а 22 січня 1918 року – незалежність від Росії. 22 січня 1919 року Українська Народна Республіка (УНР) офіційно возз'єдналася із Західноукраїнською Народною Республікою (ЗУНР), яка так само виникла після розпаду Австро-Угорської імперії. Проте від 1921 року Україна знову була поділена між Польщею та радянською Росією. З початком Другої світової війни сама Польща була поділена між нацистською Німеччиною та радянською Росією, а західна Україна була включена до решти радянської України. Хоча української держави як такої не існувало, більшість її громадян продовжували називати свої землі Україною, а себе – українцями.

Нацистська Німеччина напала на Радянський Союз 22 червня 1941 року, поклавши початок чотирирічній війні, що велася по всій території України. Німці створили рейхскомісаріат або цивільні окупаційні округи в основному в західній Україні; східні території перебували під військовим управлінням (Generalgouvernement für die besetzten polnischen Gebiete) до 1943-44 рр. Негайно було запроваджено жорстоку та репресивну політику проти місцевого населення і політику геноциду щодо євреїв. Мільйони людей були депортовані для рабської праці (остарбайтери) або заарештовані та перевезені до концтраційних таборів Німеччини, Австрії та Польщі. Для підготовки до німецької колонізації було розпочато програму депопуляції.

Тисячі чоловіків і жінок, які проживали на території України, були ув'язнені в цих концтаборах. Равенсбрюк був лише одним з таких таборів.

(Для цілей цієї публікації жінки, які народилися на території України, тут називаються українками, незалежно від того, якою мовою вони говорили, а також від того, чи вони були вказані в документах як росіянки, польки, єврейки, сінті та роми (циганки)).

Про Равенсбрюк

Концтабір Равенсбрюк розташований у Німеччині, за 90 км на північ від Берліна, біля озера Шведт, поблизу міста Фюрстенберґ, де знаходиться залізнична станція, яка забезпечує пряме сполучення із Берліном.

Равенсбрюк був єдиним табором, спеціально побудованим нацистським режимом для ув'язнення жінок. Генріх Гімлер обрав це місце не лише через сприятливу відстань і транспортне сполучення, а й тому, що він «вважав, що очищення німецької крові має починатися близько до природи».⁽¹⁾

Табір Равенсбрюк був побудований чоловіками-в'язнями, надісланими з концтабору Заксенхаузен, і був відкритий у травні 1939 року. Він перебував під командуванням оберштурмбаннфюрера СС Макса Кегеля (з січня 1940 року по серпень 1942 року) і штурмбаннфюрера Фріца Сюрена (з серпня 1942 року по квітень 1945 року). Йоганна Ланґефельд була головною наглядачкою з травня 1939 року по березень 1943 року. Усі наглядачки були жінками, «цивільними жінками-службовцями СС» або «weibliche SS-Gefolges».

Равенсбрюк спочатку був створений для жінок-ворогів гітлерівського режиму, оскільки німці потребували місця для «особливих» жінок-в'язнів, таких як шпигунки, політичні в'язні, французькі борці руху опору, польські аристократки, громадянки Скандинавії, Свідки Єгови, синті та роми (циганки),

а також так званих асоціальних елементів, тобто осіб, які не хотіли чи не могли вписатися в нацистське суспільство. Жінки різних національних, етнічних, релігійних груп і соціальних прошарків були змушені жити разом у найжахливіших нелюдських умовах. Табір був розрахований на 6 000 ув'язнених, але іноді у ньому утримували понад 36 000 жінок.

«Дійсно, Равенсбрюк виконував деякі функції, які були – принаймні для певного періоду – унікальними: він служив «центром економічної експлуатації жінок-в'язнів; місцем, де проводилися великі псевдомедичні експерименти на жіночих тілах; тренувальним табором для наглядачок СС; місцем, де жінок-в'язнів відбирали для табірних «борделів»; і прототипом жіночого концтабору, коли було споруджено жіночу секцію Аушвіца.

Равенсбрюк об'єднав усі ці функції в один комплекс і, таким чином, систематизував переслідування жінок у Третьюму Рейху. З цієї точки зору, це є віхою в історії системи нацистських таборів.»⁽²⁾

«Близько 3 500 жінок працювали наглядачками нацистських концтаборів, і всі вони починали з Равенсбрюка. Багато хто пізніше працював у таборах смерті, таких як Аушвіц-Біркенау чи Берген-Бельзен.»⁽³⁾

Від 123 000 до 130 000 ув'язнених жінок 30 різних національностей пройшли через ворота Равенсбрюка. **За приблизними підрахунками, від 6 000 до 10 000 цих жінок походили з українських теренів.** У базі даних УКДДЦ (Україно-канадського дослідно-документаційного центру у Торонто, Канада) вже задокументовано імена понад 5 000 жінок, які або народилися на території України, або назвали себе українками в німецьких документах.⁽⁴⁾

Хронологія Равенсбрюка

Перші 310 жінок були переведені з концтабору Ліхтенбург, і до **21 травня 1939 року** в таборі було зареєстровано 974 жінок-в'язнів.⁽⁵⁾

У квітні 1940 року розпочалися масові вивезення польських жінок з територій, анексованих німецьким рейхом (Польща була поділена між Німеччиною та Радянським Союзом); серед них були жінки з деяких західноукраїнських теренів.

У 1942 році Німеччина оголосила декрет про примусову працю, щоб зібрати «рекрутів» і депортувати їх до Німеччини для роботи в різних установах (через брак робочої сили в Німеччині); Равенсбрюк змінився з захисного табору на табір рабської праці. Його населення подвоїлося з

7 000 до 16 000 осіб – багато з них були іноземними в'язнями руху опору з територій, окупованих Німеччиною.

У березні 1942 року зросла кількість ув'язнених жінок з Радянського Союзу. Багатьох із них було схоплено й вивезено із сіл і міст східної України на примусові роботи ⁽⁶⁾ – їх називали остарбайтерками. Жінок, які опиралися арешту або намагалися втекти, відправляли до концтаборів.

Восени 1942 року почалася перша хвиля арештів українців, які проживали або навчалися на території Третього Рейху.

До 1943 року Равенсбрюк став головним адміністративним і робочим підприємством для понад 40 таборів нижчого рівня, розташованих поблизу збройових заводів.

У лютому 1943 року до концтабору прибула група з 536 радянських військовополонених жінок, серед яких були й українки.

У грудні 1943 року гестапо провело масові арешти українських громадян по всій Україні. Крім того, вони провели значну кількість арештів та затримань українських студентів у Німеччині та Австрії, про що свідчать очевидці на сторінках цієї монографії.

4 жовтня 1944 року 20 (двадцять) українських політичних в'язнів було переведено з Равенсбрюка до житлового комплексу в Любен-бай-Лігніц (нині Любін, Польща) за угодою між Sicherheitsdienst (SD – нацистська служба безпеки та розвідки) та Степаном Бандерою, лідером фракції ОУН-Б Організації українських націоналістів (ОУН), які в обмін на звільнення погодилися надати загін українських вояків для боротьби проти радянських збройних сил.

У листопаді 1944 року, коли німці відступали зі східних територій, велика кількість єврейських жінок була перевезена до Равенсбрюка з інших таборів (таких як Аушвіц). Незважаючи на брак приміщень, Равенсбрюк продовжував приймати в'язнів зі східних таборів. Через переповненість бараків їх розмістили в наметах (без туалетів і опалення), і багато з них померли через надзвичайно низькі температури.

До грудня 1944 року через переповненість табору нацистська влада почала масштабне знищення в'язнів. Деякі в'язні були переведені в інші табори нижчого рівня, де вони мали працювати на заводах (наприклад, на виробництві боєприпасів). Багатьох інших відправили до газової камери на місці – між січнем і квітнем 1945 року есесівці встановили тимчасову газову

камеру в Равенсбрюку в хатині поруч із крематорієм, де було отруєно газом від 5 000 до 6 000 в'язнів ⁽⁷⁾; їхні трупи складали на купи і спалювали. 5 600 в'язнів було відправлено в газові камери концтабору Маутхаузен і концтабору Берген-Бельзен. Багатьох інших вивели з табору в ліс і розстріляли. ⁽⁸⁾

4 квітня 1945 року, коли війна наближалася до кінця, швейцарський і канадський Червоний Хрест прибув і звільнив 300 в'язнів французької та польської національності. 7 квітня данці та норвежці були звільнені данським і шведським Червоним Хрестом. Німецькі полонені також були звільнені.

Між 22 і 29 квітня 8 000 жінок були евакуйовані західними службами допомоги; однак у таборі залишилися росіянки, вихідці зі Східної Європи, в тому числі українки, деякі німкені, австрійки та єврейські жінки. ⁽¹⁾

27-28 квітня, оскільки Червона Армія підійшла до Равенсбрюка, усіх в'язнів, які були достатньо здорові, щоб ходити, вивели з табору на примусовий марш смерті («Todesmarsch» до Балтійського моря, щоб утопити) – багато з них були ослаблені й померли дорогою, хоча декому вдалося втекти.

30 квітня прибула Червона Армія (49-а армія Білоруського фронту). З 500 хворих жінок, що залишилися, були «визволені» (згвалтування були поширеним явищем ⁽¹⁾). Жінок з України, Білорусії та Росії репатріювали до СРСР; багатьох зарахували до числа «зрадниць», а деяких відправили до ГУЛАГу в Сибір.

До травня радянська влада очистила Равенсбрюк і створила там радянський військовий пост (частина протиракетної програми часів холодної війни).

У 1959 році Німецька Демократична Республіка встановила меморіал – головним чином для вшанування пам'яті борців з фашизмом і політичних в'язнів цього концтабору. Територія колишнього табору, який використовувався радянською армією з 1945 року по 1993 рік, була недоступна для відвідувачів.

У 1994 році Равенсбрюк був відкритий для громадськості як історичний меморіал.

Національності

Згідно з джерелами у Равенсбрюку було ув'язнено від 123 000 до 130 000 жінок 30 різних національностей. Кількість загиблих оцінюється між 30 000

і 90 000 ^(1,9), хоча точна цифра ніколи не буде відома, оскільки есесівці знищили багато документів. Жінки-в'язні помирали від хвороб, медичних експериментів, від тривалого перебування в умовах дуже низьких температур (переохолодження), голоду, побоїв, розстрілів (у спеціальному тирі), смертельних ін'єкцій і в крематорії (згідно з табірними документами); там теж загинуло 2 500 чоловіків.

Найбільшу групу в'язнів становили польки (за оцінками, близько 30%); росіянки та українки становили 21-30%; далі йшли німкені та австрійки (18%), угорки, включаючи сінті та ромів (циганок) (8%), французенки (7%), чешки, югославки та словачки (по 5%). У таборі також утримувалися бельгійські, шведські та данські жінки, а також близько дванадцяти британських жінок. ^(1,8.10.11)

Кількість єврейських жінок спочатку була невеликою порівняно з іншими національностями, а після повстання у Варшавському гетто їх кількість зростає (приблизно до 15%).⁽¹¹⁾ (Примітка: усі цифри є приблизними.) Приблизно 20% в'язнів були у віці від 15 до 20 років; 36% - від 20 до 30 років; 35% - від 30 до 50 років; 8% - у віці понад 50 років; а діти до 15 років становили 1% ув'язнених. ⁽¹²⁾

1550 Polatsk	Marie	20. 1. 1919	Rachita
1551 Tarnobrzeg	Anna	1919	Krasnopol
1552 Lubomirsk	Edwige	1919	Krasnopol
1553 Lubomirsk	Marie	1919	Krasnopol
1554 Lubomirsk	Anna	1919	Krasnopol
1555 Lubomirsk	Anna	1919	Krasnopol
1556 Lubomirsk	Anna	1919	Krasnopol
1557 Lubomirsk	Anna	1919	Krasnopol
1558 Lubomirsk	Anna	1919	Krasnopol
1559 Lubomirsk	Anna	1919	Krasnopol
1560 Lubomirsk	Anna	1919	Krasnopol
1561 Lubomirsk	Anna	1919	Krasnopol
1562 Lubomirsk	Anna	1919	Krasnopol
1563 Lubomirsk	Anna	1919	Krasnopol
1564 Lubomirsk	Anna	1919	Krasnopol
1565 Lubomirsk	Anna	1919	Krasnopol
1566 Lubomirsk	Anna	1919	Krasnopol
1567 Lubomirsk	Anna	1919	Krasnopol
1568 Lubomirsk	Anna	1919	Krasnopol
1569 Lubomirsk	Anna	1919	Krasnopol
1570 Lubomirsk	Anna	1919	Krasnopol

Зразок списку переведення до табору Равенсбрюка нижчого рівня (Архіву Арользен ⁽¹⁵⁾); (зверніть увагу на національність у лівій колонці та місце народження у правій колонці)

1. Ablesewa, Madeschnia	26.11.23	polit.	16 497	Russin
2. Boseth, Antonia	24.9.96	polit.	16 498	Ukrainerin
3. Chlachajk, Maria	4.1.25	polit.	16 499	Ukrainerin
4. Sawtschenko, Walerija	6.6.22	polit.	16 500	Ukrainerin
5. Perek, Maria	1922	polit.	16 501	Ukrainerin
6. Kolbasjuk, Sasja	1906	polit.	16 502	Ukrainerin
7. Sawtschen, Anna	27.9.24	polit.	16 503	Russin
8. Krasnopoljewa, Jafiana	13.9.24	polit.	16 504	Russin
9. Karmienko, Nina	28.11.26	polit.	16 505	Ukrainerin
10. Kraschtschewitsch, Domska	24.1.23	polit.	16 506	Ukrainerin
11. Kortschnochka, Olga	16.10.23	polit.	16 507	Ukrainerin
12. Kraschtschewitsch, Lidia	27.10.23	polit.	16 508	Ukrainerin
13. Kraschtschewitsch, Medokija	1.8.23	polit.	16 509	Russin
14. Westelmann, Vera	9.2.21	polit.	16 510	Ukrainerin
15. Omschtschenko, Katharina	8.5.26	polit.	16 511	Ukrainerin
16. Fosschidajewa, Soja	16.10.23	polit.	16 512	Russin
17. Fosschidajewa, Nina	18.5.10	polit.	16 513	Ukrainerin
18. Skorzobogotowa, Medokija	10.5.22	polit.	16 514	Ukrainerin
19. Szepelkowska, Maria	16.6.22	polit.	16 515	Ukrainerin
20. Schunjezitsch, Sabina	1899	polit.	16 516	Ukrainerin
21. Sawtschenko, Lidia	13.1.24	polit.	16 517	Ukrainerin
22. Sawtschenko, Parasja	13.9.14	polit.	16 518	Ukrainerin
23. Stefanowitsch, Olga	11.6.03	polit.	16 519	Ukrainerin
24. Tomason, Felajaja	1915	polit.	16 520	Russin
25. Wasiljewa, Elasa	1924	polit.	16 521	Russin

Зразок документа про переведення в Равенсбрюк жінок-швачок (Архіву Арользен ⁽¹⁵⁾)

Українські в'язні

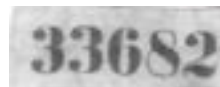
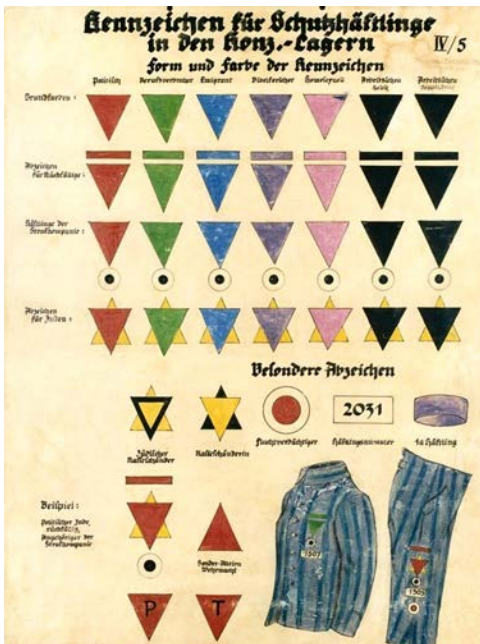
Кількість українських ув'язнених жінок визначити насправді важко. Деякі джерела свідчать про те, що вони становили 4,1% ув'язнених. Однак німці рідко вказували Україну як країну походження у своїх документах; українок із західної України часто зараховували до польок; деяких українок зі східної України зараховували до росіянок, а із Закарпаття – до чешок, словачок чи угорок. ⁽¹²⁾

Деякі історики вважають, що з України могло бути **від 6 000 до 10 000 жінок**. ⁽¹³⁾

До Равенсбрюка було здійснено 328 перевезень в'язнів, серед яких були українки; з них у 45 перевезеннях чітко встановлено 259 українок (невідомо, скільки українок було в решті 283 перевезеннях). ⁽¹⁴⁾

Українські в'язні – ким вони були?

Усі в'язні з України, Польщі та Росії вважалися політичними, незалежно від їхніх політичних уподобань. Усі вони були позначені червоним трикутником із літерою їхньої національності («U», «P» або «R») на рукаві одягу. Буква «U» вживалася рідко. Полонені медики та солдати армії Радянського Союзу носили літери «SU» (у цій групі були й українці).

Номер в'язня Любові
Винницької Шевчук: 3 дюйми
(8 см) x 1-1/8 дюйма (3 см)
(збережено з її одягу)
Приватна колекція племінниці
Ірини Бушведт

Значки нацистського концтабору (en-academic.com)
- Вікіпедія https://en.wikipedia.org/wiki/Nazi_concentration_camp_badge

Більшість українських жінок були рабами-«остарбайтерками», яких силоміць забрали з їхніх домівок, шкіл чи місць роботи та відправляли працювати на фабрики, у будинки, на поля чи в інші заклади в Німеччині або Австрії через нестачу робочої сили в цих країнах. Деякі були відправлені до Равенсбрюка як адміністративного центру для роботи; інші були відправлені туди після певного «правопорушення» на місці роботи/примусової праці. Здебільшого це були молоді жінки віком від 15 до 25 років, але були й старші, які ще мали вдома дітей.

«Навіть у селі діти та молодь не були захищені від нападів німців. На початку жовтня 1942 року, у віці 15 років, мене заарештували на вулиці, посадили в один із багатьох залізничних вагонів і вивезли до Німеччини. Під Штутґартом я працювала на примусових роботах у Bosch, доводилося дванадцять годин на добу пробивати та свердлили за верстаком.»⁽¹⁶⁾

(Інтерв'ю з Шурою Терлецькою (В'язень № 17999))

Серед ув'язнених українських жінок було багато студенток, які навчалися у вищих навчальних закладах Німеччини, Австрії, Польщі та України. Більшість із них були відправлені працювати на різні підприємства у таборах Равенсбрюк.

«Ліда і гадки не мала, що одного дня її чекатиме в квартирі гестапо. Вона якраз готувалася до поїздки до Відня. Щойно купила нового капелюшка. І коли прибігла додому за валізками, то вскочила прямо в руки гестапівців. Її арештували і відвезли до в'язниці на Александрплатц. Півроку студентка-арештантка знаходилася у в'язниці. Крім неї там знаходилося ще сім українок. Серед них Олена Вітик, яка вивчала на той час мистецтво в Берліні. Потім Романа Лебедович з Відня, Дарка Сидір, Ольга Фроляк, Ганна Ганкевич. На допити їх

возили у відділення гестапо.» «Тут над нами знущалися гестапівці, допитували. - повідомила приголомшливо колишня студентка-в'язень Ліда Укарма. А били їх за те, що національно виховували українців в Берліні.» «Дівчат протримали у в'язниці до лютого 1943 року. В зимові морози їх разом з сотнями інших вивезли до жіночого табору Равенсбрюк неподалік Берліна.»⁽¹⁷⁾

(Інтерв'ю з Лідією Укарма Марцюк (В'язень № 19206))

«У Львові 15-го вересня (1943) були загальні арешти і я тоді також була арештована цілком випадково. .... заарештували і відвезли на Лонського. Там я сиділа 5 тижнів на загальній келії. Там були сотки наших людей, наших студентів. Наші студенти, деякі чоловіки були по коридорах бо не було місця. Я була в одній келії, маленькій келії, де було 12 жінок різного віку і різної національності. То я не була серед Українців самих.»⁽¹⁸⁾
(Інтерв'ю з **Іванною Григорів Головатою**)

У Равенсбрюку перебували й українки, які активно виступали проти нацистського режиму. Серед них було багато українських жінок, які приєдналися до підпільного руху опору як члени Організації українських націоналістів (ОУН) та Української повстанської армії (УПА) і виконували важливі зв'язкові та розвідувальні завдання. Їх арештовували, допитували та жорстоко кували гестапівці в різних тюрмах (наприклад, у тюрмі на Лонцького у Львові, у Лінці чи Берліні), а потім перевозили до Равенсбрюка.

Більшість помістили в бараках у таборі, але деякі були замкнені в Целленбау (Бункер або Будівля-камера), який нагадував в'язницю і містив 78 камер для ізоляції. Там утримували в одиночній камері високопоставлену учасницю українського руху опору Дарію Гнатківську Лебедь та її дитину Зою.

(У базі даних УКДДЦ є імена близько 60 українських жінок, які були ув'язнені за свою антинацистську політичну діяльність. ⁽⁴⁾)

«Поїздом їхали ми цілу ніч. Вранці опинилися ми в Берліні і там перебрав нас гестапівець високої ранги на прізвище теж Мюллер. Автом завезли нас до концентраційного табору в Равенсбрюк. Бідна Зоя була ціла в ранах від мокрих незмінюваних пеленок. Мене зі Зоєю посадили в малу камеру, а Ваю окремо. Був це бункер, де тримали в'язнів різних національностей... Від жінок, що приносили до бункеру білизну – довідалася я, що у загальному таборі є моя мама і тета та декілька українок, арештованих в Берліні і у Львові. Була там Ліда Укарма, Оленка Вітик, Оля Фроляк, Дозя Гайвас з мамою її чоловіка Ярослава й інші...»⁽¹⁹⁾
(розповідає **Дарія Гнатківська Лебедь**)

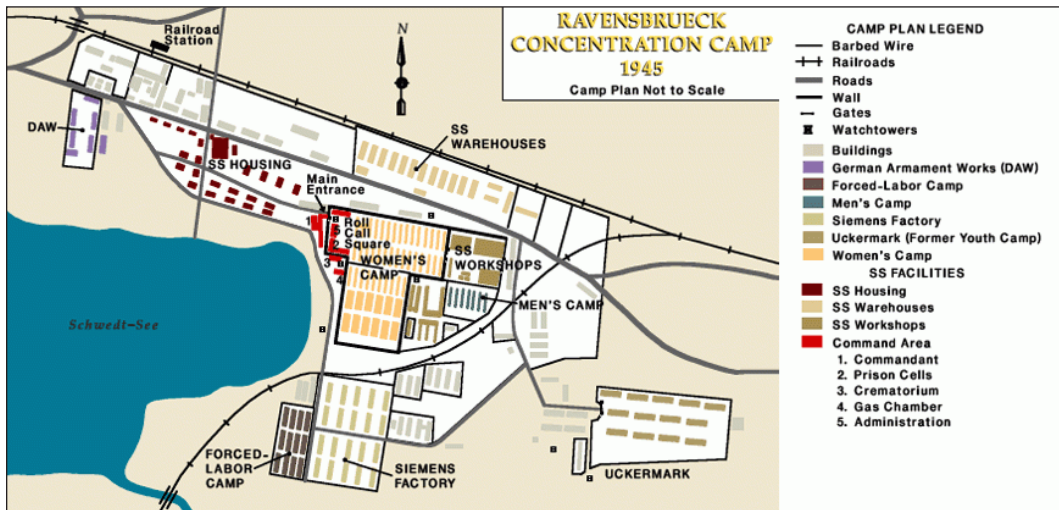
Бункер; Тюремний блок, в'язниця концтабору, душова кімната, приб. 1941 р. (Фото з фотоальбому СС за 1940 р. – 1941/42 р.; Фотограф невідомий, Меморіал Равенсбрюк, ф. № 1651). [1939 - 1945 Ravensbrück concentration camp | Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück \(ravensbrueck-sbg.de\)](https://www.ravensbrueck-sbg.de/)

Єврейських жінок ув'язнювали в Равенсбрюк тільки тому, що вони були єврейського походження. Деякі були переведені з інших таборів для роботи на різних табірних заводах і підприємствах. Велику кількість було перевезено до Равенсбрюка, коли наприкінці 1944–1945 років ліквідовували східні концентраційні табори (наприклад, Аушвіц). У базі даних УКДДЦ ідентифіковано близько 170 єврейських жінок, які народилися в Україні. ⁽⁴⁾

Полонених радянських армійців ув'язнювали в спеціальному бараку (блочний барак № 32 для Червоної Армії), обгородженому колючим дротом (знесений у квітні 1943 р.). У Равенсбрюку було ув'язнено близько 800 жінок, що були військовими або медиками в лавах Червоної Армії (імена 100 українок є в нашій базі). Це була дуже дисциплінована група в'язнів, організована Євгенією Лазарівною Клемм. Деякі виконували роботу медиків у Рев'єрі (лікувальний заклад). Багато хто відмовлявся працювати, вважаючи себе військовополоненими, і часто саботували роботу.

План табору

Концтабір Равенсбрюк, 1945 р.; Енциклопедія Голокосту
<https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/map/ravensbrueck-concentration-camp-1945>

Баракі для в'язнів

Спочатку Равенсбрюк мав 18 бараків, які включали два відділення для хворих (Рев'єр), два склади, один штрафний блок, одну в'язницю та дванадцять бараків для в'язнів. Кожен барак для в'язнів мав два крила (А і Б) з триярусними ліжками, побудованими для розміщення 100 в'язнів у кожному. У центрі кожного бараку було по три туалети та раковини. Після 1940 року додатково були збудовані більші бараки, щоб розмістити зростаючий наплив ув'язнених, привезених до Равенсбрюка.⁽⁷⁾ Коли кількість ув'язнених зростала, дві-три жінки спали в одному ліжку, а інші спали на підлозі. На ліжках були блохи і воші, та головною проблемою була короста. Звичним явищем були і пацюки.⁽¹¹⁾ Туалетів було недостатньо, враховуючи постійні проблеми зі шлунком (наприклад, діарея), від яких страждали в'язні.

Вікна та двері бараків були відчиненими цілодобово, протягом як літніх так і зимових місяців.

Кілька годин важкого, неспокійного сну серед бруду й вошей були відпочинком.

Малюнок **Олени Вітик Войтович (В'язень № 19207)**
[RavensbrückArt.pdf \(dpcamps.org\)](#)

*«На вузькій „причі” ми з моєю співмешканкою мусіли обертатися майже на „команду”, а насікомі, які скоро загніздилися в наших „пасяках”, не давали спокійної хвилини. Та й „полювання” наше не давало полегші, бо їх була сила-силенна. Горішне повітря тхнуло гниллю і смородом від такої маси нужденних жителів. У нашому бараку було 150 до 180 в'язнів.»⁽²⁰⁾
(спогади **Ольги Фроляк Еліяшевської (В'язень № 49061)**)*

Коли кількість в'язнів у таборі збільшувалася, з'являлися нові бараки, і з часом тип в'язнів, яких розміщували в різних блоках, змінювався.

У блоці 1 містилися німецькі в'язні.

Блоки 5-11 були для хворих в'язнів; у 1943 році у блоці 5 містилися політв'язні.

Блок 9 або 11 називався Judenblock, де в 1940-41 роках утримували більшість єврейських в'язнів; у 1943 році їх також відправили до блоку 27.

У блоках 15, 22 і 26 містилися французькі в'язні.

Блоки 27-32 називалися «жебрацькими блоками» – спочатку там утримувалися так звані асоціальні категорії людей, синті та роми (циганки).

У 1944 році через масові арешти в них помістили росіянок, українок, єврейок, французенок. Блоки були брудними та переповненими.

У корпусі 32 містилися військовополонені Червоної Армії. Пізніше його назвали «блок NN». «NN» означало Nacht і Nebel (Ніч і туман). Ув'язнені NN були політичними діячами, з якими поводитися суворіше, ніж з іншими в'язнями. Намір полягав у тому, щоб вони безслідно зникли в «ночі й тумані».

Намети були встановлені наприкінці 1944 року у зв'язку з великим напливом в'язнів з інших таборів; не було ліжок, ковдр, туалетів чи опалення, і багато жінок загинули.

"The Tent," source unknown. Archive of MGS 1940.

*«Біда в наметі»
(настінний
малюнок у першому
музеї Концтабору
Равенсбрюк з 1959 р.
до 1984 р., V871 E2).
1939 - 1945
Ravensbrück
concentration
camp | Mahn-
und Gedenkstätte
Ravensbrück
(ravensbrueck-sbg.de)*

Діти та молодь

(Jugendschutzlager Uckermark = Молодіжний табір)

Вагітних жінок, немовлят і дітей також ув'язнювали в Равенсбрюку. Діти прибували з матерями, які були ув'язнені в таборі; вагітні жінки в таборі народжували немовлят. Маленьких дітей обох статей поселяли разом із матерями. Дітям доводилося шикуватися на перекличку разом із жінками, і часто мусіли стояти годинами. Протягом дня їм доводилося залишатися всередині приміщень.⁽⁷⁾ Дівчата старше 12 років повинні були працювати з жінками в майстернях і допомагати їм у найважчій праці. Хлопчиків старше 12 років переселяли в чоловічий табір.⁽⁷⁾ Лише деякі з цих дітей пережили війну. Старших дівчат відправляли до Укермарка, а старших хлопчиків – до інших таборів.

Зоя Лебедь, донька Дарії (Оди) Гнатківської Лебедь, мала лише 18 місяців, коли з лютого по листопад 1944 року разом із матір'ю була ув'язнена в Целленбау.

«Кожної ночі, як відкривалися двері до якоїсь камери, когось виводили на смерть. Так чекали і ми на свою чергу. Тоді то я думала, якщо прийде та хвилинка, то як я маю тримати Зою? Чи так, щоб куля раніше поцілила її, чи може якось, щоб її охоронити? Такі дурні, без глузду думки, але так було. Кілька разів забирали Зою саму. Часом не було її цілий день. За кожним разом я думала, що вже більше її не побачу. Пізніше доглядачка сказала мені, що Зою забирали на антропологічні бадання. Русява зі синіми очима, отже була доброю кандидаткою на арійську дитину. Як би не будова її личка, були би мені її забрали.»⁽¹⁹⁾

*(розповідає **Дарія Гнатківська Лебедь**)*

Молодіжний табір Укермарк відкрився в червні 1942 року і знаходився за кілометр від головного табору – він призначався для «так званого» перевиховання та реабілітації «правопорушників». У ньому перебувало 1 000 молодих дівчат віком від 14 до 18 років. Тут практикувалася примусова стерилізація дівчат сінті та ромів (циганок), у тому числі тих, яким виповнилося вісім років.⁽⁵⁾ На початку 1944 року Укермарк був закритий для молоді та став табором смерті для хворих або ослаблених в'язнів – хоча його все ще називали «оздоровчим табором», він став місцем відбору в'язнів, призначених для газової камери.^(7,11)

У 1944 році тисячі дітей були привезені до Німеччини на примусову роботу з районів східної Європи, окупованих німцями. Їх могли відправити в концтабір просто за крадіжку картоплі. Є рідкісні звіти та кілька документів, у яких конкретно згадуються українські дівчата, ув'язнені в Равенсбрюку.

Взимку 1943 року в колоні дівчат у віці 8-14 років з Харкова було 20 дівчат, яких зазначено українками – усіх їх відправили в газову камеру.⁽²¹⁾

Документально підтверджено, що 17 українських дівчат були звинувачені у саботажі на заводі в Мекленбурзі та розстріляні.⁽²¹⁾

Чоловічий табір у Равенсбрюку

Чоловіків привозили до Равенсбрюка на тимчасові завдання для виконання важких робіт і розміщували в окремих бараках. У 1941 році вони мали три бараки з власним лазаретом і кухнею, які були обнесені високим муром на східній периферії жіночого табору. На кінець 1943 року було 8 000 – 20 000 в'язнів чоловічої статі (понад 80% були політичними діячами – в основному поляками, німцями, росіянами та французами; 16% були євреями).

Чоловіки мали робочі завдання як у таборі, так і за його межами: одні керували газовою камерою, а інші працювали в жіночому таборі, але їм було заборонено спілкуватися. Близько половини чоловіків-в'язнів загинули в Равенсбрюку.

Ближче до кінця війни решту чоловіків завербували до антикомуністичної армії, яку мали відправити на східний фронт. Бараки для чоловіків були закриті 13 березня 1945 року, а всіх, хто залишився, відправили до концтабору Заксенхаузен.

Прибуття у табір

«Я як опинилася в Равенсбрюку нічого сінько не пам'ятаю. Ось він, табір. Передо мною ряд бараків, обгороджених колючим дротом. Видно зразу, що табір строго стережений. По боках вежі, на них вартові з скорострілами. Усі мешканці табору вбрані в «пасяки». Тут так називали убрання з синьо-білими пасами та великими чорними номерами на плечах і по лівій стороні грудей... При лікарських оглядинах нас обстригли. Вийшла, похилившись, обстрижена Ада Котко. Вона без волосся виглядала досить смішно. Я легенько засміялась. Побачила це наглядачка. Вдарила мене сильно в лице... У великих кімнатах були густо розставлені триповерхові нари до снання. Кожний поверх був призначений на дві особи. Моя співжителька була Аня Хоркава. ... В серпні 1944 року нас перевезли до концтраку в Нойбранденбург. Не було тут інакше. Триповерхові нари, хмари блощиць, апелі, знуцання, те саме пекло, що в Равенсбрюку. Моєю співжителькою тут була Оленка Вітик... Нас переселенців з Равенсбрюку призначили до праці у фабриці літаків. Я працювала в хемічній лябораторії. Зі мною працювала також Люба Шевчук... В нашій залі була з нами старша жінка- селянка. Бабцею ми її звали. За зв'язок з УПА чоловіка розстріляли, а її і родину запроторили в концтабори. Бабця, жінка золотого серця, добра, шляхетна, з вродженою інтелігенцією.

*Дітьми кликала нас, любила нас, потішала нас, молилася за нас. Я була все песимісткою. Думала, що нас всіх німці вистріляють... В Нойбранденбургу всі ми з Бабцею діждалися волі, святої.»⁽²²⁾ (розповідає **Марія Оренчук Марушак**)*

Жінки-в'язні прибували потягом до міста Фюрстенберг і або проходили три кілометри, або перевозились до табору Равенсбрюк.

Після прибуття в'язні повинні були здати весь багаж, коштовності та гроші. Їх роздягали догола і відправляли в душ; голову оглядали на наявність вошей і голили (коли волосся відростало, покривали банданою).

Потім ув'язнених демонстрували оголеними перед лікарями, стоматологами та солдатами СС; їм проводили стоматологічний та принизливий медичний огляд для пошуку прихованих цінностей. Робили рентген.^(11,23)

Одяг включав уніформу, яка складалася з грубої сірої сорочки, сіро-блакитної смугастої сукні, напівфартуха, бандани та дерев'яних черевиків (до 1943 року вони мали зимовий і літній одяг); після 1943 року в'язні використовували власний одяг, але на спині була намальована чорна літера Х.

На рукаві був нанесений ідентифікаційний номер в'язня і трикутник – залежно від національності чи найменування. Як згадувалося раніше (у розділі «Українські в'язні – ким вони були?»), українські в'язні вважалися політичними і отримали червоний трикутник з літерами «Р», «R», «U» або «SU». Кожен в'язень повинен був вигукувати свій ідентифікаційний номер під час двох перекличок на день.

*«Черевики були деревляки – пів черевики з брезентію. Вони страшно тверді були, різали ноги просто. А друге, суконки були з целюлоза... і він набирив дуже вогкості і тоді твердий як бляха. Як йдеш, з кожним кроком тобі по ногах ріже. І тих ран не можна було нічим лікувати. Не було чим завинути. Ми нічого не мали. І ті тачки, а зима мокра а то ще і замерзла, і дощ зі снігом, вітри сильні. То була страшна річ.» «Там є дуже такий гострий клімат. То правда, квітень був, а я від мороза ноги тепер маю сліди, бо панчіх не дали бо літо зближалось.»⁽²⁴⁾ (Інтерв'ю з **Лідою Укарма Марцюк (В'язень № 19206)**)*

Кожному в'язню видали ковдру, миску та дерев'яну ложку; після 1943 року, через дефіцит, в'язні були змушені обмінювати або красти ці речі.

Будь-які дрібні речі зберігалися в'язнем в невеликій сумці, яка носилася при собі, щоб їх не вкрали.

Поводження з жінками, починаючи з їхнього прибуття, мало на меті їх дегуманізувати та позбавити їх власної ідентичності.

Фото всередині Равенсбрюк, німецького концтабору виключно для жінок під час Другої світової війни ~ *Vintage Everyday* 21 січня 2015 року

Умови проживання та праці в таборі

Щоденне життя в'язня

«І з того часу я уже не була людиною, а номером. Щодня о шостій ранку – перевірка, а тоді до праці в підземелля, на завод Сіменса. На сніданок – 100 г хліба та кава з сурогату. На заводі працювали шведи і бельгійці, які підкидали нам шматочки хліба, виводили з ладу машини на 10-15 хвилин, щоби могли відпочити, та переповідали нам новини зі світу.»⁽²⁵⁾

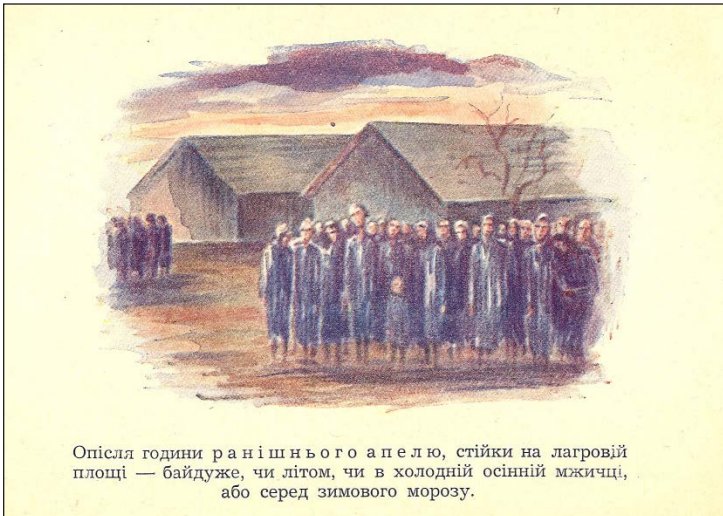
(розповідає Віра Франко (В'язень № 34297))

О 3-4 годині ночі завивали сирени і наглядачі кімнат і блоків будили в'язнів. Ув'язнені вмивалися, приводили себе до ладу і застеляли ліжка. Наглядачі та помічники отримували пайки ерзац-кави та хліба і роздавали їх.

О 5 годині ранку була перекличка (Appellplatz) блоковою (наглядачкою

блоку). В'язні шикувалися в ряди по десять осіб; кожен блок мав своє місце. Перекличка могла тривати від 20 хвилин до кількох годин. В'язнів, які померли за ніч у бараках, виносили назовні для обліку. Наглядачка блоку доповідала головній наглядачці. Після перерахунку всіх ув'язнених звучала сирена звільнення, і в'язні йшли на роботу.

В'язнів призначали працювати в таборі Равенсбрюк (наприклад, фабрика Siemens, SS Textiles, лісове господарство чи будівельні бригади тощо) або їх відправляли на одну з фабрик у системі табору (наприклад, на фабрики з виробництва літаків чи боєприпасів). Майстернями керували чоловіки та жінки есесівці, а кожен в'язень мав свою норму.

Опісля години ранішнього апелю, стійки на лагровій площі — байдуже, чи літом, чи в холодній осінній мжичці, або серед зимового морозу.

Малюнок Олени Вітик
Войтович (В'язень
№ 19207)
RavensbrückArt.pdf
(dpcamps.org)

«Кожного ранку з концтабору по апелі формувались ми в „Арбайтскомандо“, щоб „відмашерувати“ на цілоденну виснажуючу працю в фабриці „Сіменс-Верке“, яка була в лісі, недалеко концтабору Равенсбрюк. Розташована була на широкому плоскогір'ї, оточеному тісно деревами і колючим електричним плотом.

Ліс, що оточував фабрику здався раненько непроникною чорною стіною, бо ще ночі залишалась жменька.

Довга колона жінок-в'язнів прямувала в сторону лісу. Дикі виклики „наглядачів“ та люте гавкання собак супроводило нас. До мене долітали уривки слів, а часом і короткі шипучі фрази... Це була Ганна – тягнулась кроком за мною.

Входили сотні в'язнів в фабричну браму та прикриті ще передранішнім мороком ставали до 12-годинної тяжкої праці. Ганна працювала поруч мене на конвеєрі – сортували в поспіху різні бляшки, дротики, засувки, дзеркальця... аж в очах двоїлось. А машини гуділи, гуділи, а луна йшла по фабриці... конвеєри, як гадюки, швидко пронизувались перед нашими очима... а гестапівські наглядачі зорили за кожним неправильним рухом...»⁽²⁶⁾

(згадує Ольга Фроляк Елішевська (В'язень № 49061))

Фото всередині Равенсбрюк, німецького концтабору виключно для жінок під час Другої світової війни ~ [Vintage Everyday](#)

Опівдні була обідня перерва на 30-40 хвилин.

О **5 годині після обіду** оголошували про закінчення робочого дня; після 1941 року робочий день було продовжено до **7 години вечора**.⁽¹¹⁾

О **7 годині вечора** обід із супу (зазвичай із ріпи та капусти з невеликою кількістю овочів і рідко м'яса) видавався у бараку кімнатним наглядачем – в'язні їли переважно стоячи.⁽²³⁾

Потім була вечірня перекличка; часто вона тривала довше, ніж вранці, і в'язням заборонялося розмовляти.

О **9 годині вечора** світло вимикали, а нічна охорона проводила вибіркові перевірки.

У вихідні дні перекличка проходила о **5 годині ранку**, після цього в'язням роздавали пошту.

В'язні працювали півдня по суботах до 1944 року; після цього вони працювали повний день.

Опис роботи в'язнів

Примусова робота у концтаборі Равенсбрюк.

Фото: [Bundesarchiv of Germany](#); [File: Bundesarchiv Bild 183-1985-0417-15, Ravensbrück, Konzentrationslager.jpg](#) - [Wikimedia Commons](#)

Примусова робота

У перші два роки існування табору в'язні були задіяні у роботах, пов'язаних з розбудовою та розширенням табору і його обслуговуванням. Жінки були змушені будувати дороги, вирівнювати землю, ставити хатини та перетягувати важкі предмети. Іншим доводилося працювати в майстернях, шити, ткати, в'язати для потреб табору – існували численні «списки завдань». У 1942 році були збудовані величезні виробничі майстерні для шиття, ткацтва, краяння і виготовлення хутра для забезпечення в'язнів одягом, а також для потреб німецьких збройних сил.

Компанія Siemens & Halske AG мала виробничі потужності, побудовані у тій місцевості, які склалися з 20 будівель, у тому числі шість житлових будинків. Виробництво було розпочато в серпні 1942 року. Працівниками були жінки-в'язні, відбиралися вони за спритність, бо їх завданням було збирати різні типи електричних компонентів і котушок для потреб армії. Територія Siemens була оточена парканом з колючого дроту, бетонних стовпів, і чотирма сторожовими вежами.⁽⁷⁾

«Ми дісталися вже до Сіменса під дах і також не знали що то є. Ми ту апературу будували для бомб що скидати. Не хотіла воєнне, але попала,- і роби що хочеш. Як що там саботаж можна було робити, але як була спільна праця, що не можна було ствердити хто точно робив. А тут конкретно кожний індивідуально відповідав за той апарат що віддаєш. Тож точно як зле зробила то ти нарушно зробила...»⁽²⁴⁾
(інтерв'ю з Лідєю Укарма Марцюк (В'язень № 19206))

«Надзвичайно втомлена: Я мусіла регулювати металеві контакти на крихітній деталі. Цілий день сиділа, не встаючи з-за верстата. Руки німіли, тому що доводилося весь час їх тримати вгорі. Очі пекли. Моя спина стала жорсткою. Та все ж краще, ніж на вулиці в морозяну погоду. Але з кожним днем я нескінченно втомлювалася.»⁽²⁷⁾
(Ольга Титаренко народжена Сосновська (В'язень № 14603))

Додаткові табори

У 1943 році Равенсбрюк став головним адміністративним і робочим підприємством для **понад 40 додаткових таборів**, розташованих поблизу збройових заводів у Німеччині; ув'язнених відправляли на роботи через брак робочої сили в Німеччині. Чимало українських в'язнів було відправлено до трудових таборів HASAG-Leipzig, HASAG-Altenburg, HASAG-Meuselwitz, Polte Magdeburg, Wolfen і Dortmund, Abteroda (Eisenach) – більшість таборів перебували під керівництвом концтабору Бухенвальд.

Равенсбрюк тісно співпрацював з концтабором Бухенвальд, і деяких жінок перевозили туди й назад між таборами.

«У таборі біля Флоссенбюрга було краще. На роботу водили на завод, що ремонтував запчастини до літаків. Я за столом перевіряла інструменти. На кухні працювала українка Андрійка Гурна. Час від часу приносила кілька картоплин або скибочок хліба. Там були чотири блоки. Українці мали свій. Букву "U" самі нашили. Бо нам присвоїли "P". Вважали, що Галичина – це Польща.»⁽²⁸⁾
(інтерв'ю з Іриною Б'єнко Шуль (В'язень № 33344))

Суспільне життя та дружба

В'язням надавали вільний час у неділю до раннього ранку понеділка. Вони могли прати білизну і писати листи. У цей вільний час з табірного гучномовця постійно й голосно лунала пропагандистська музика.

Багато спілкувалися між собою та прогулювалися табірними дорогами з подругами (існували суворі правила щодо братання). Багато жінок створили «соціальні групи» у своїх бараках – часто на культурній чи національній основі – а старші жінки опікувалися молодшими дівчатами.

В'язні організовували соціальні заходи, включаючи музичні гурти, читання віршів, вистави, лекції, заняття та спільні молитви; завдяки цій діяльності жінки допомагали одна одній вижити.⁽¹¹⁾

Доставку пошти здійснювали щонеділі, а листи потрібно було писати німецькою мовою, оскільки їх усі перевіряла СС. Ув'язнені українці з Радянського Союзу були позбавлені права на листування. Отримання посилок було дозволено після 1942 року, і їх потрібно було відкривати перед наглядачами, які часом забирали речі собі, а не віддавали їх відповідному в'язню. Ув'язнені торгували речами та обмінювали їх, коли це було можливо; крадіжки не були рідкістю.

«Червень 1944 р. *«У мене все добре. Чому ти не пишеш мені так часто, як тоді коли я була у в'язниці? Чи є можливість надіслати мені светр з довгими рукавами, один комплект нижньої білизни, фартух темного кольору, панчохи, вовняні шкарпетки, мило, пральний порошок, дерев'яні сабо, кельню, сіль і їжу... трохи сирих овочів та фруктів.»*

Серпень 1944 р. *«Я здорова, зі мною все добре. Тобі не потрібно хвилюватися особливо, дорога матусю... Якщо можливо, надішли, будь ласка, трохи хліба та цукру. Посилка з одягом мене засмутила – весь одяг та блузки, які ти надіслала, забрали... Будь ласка, не надсилайте ні грошей, ні одягу. Надішліть мені, будь ласка, трохи талькового порошку, щітку для прання та крем для рук.»*

Листопад 1944 р. *«Будь ласка, не надсилайте шкіряні вироби, оскільки вони заборонені, і, крім того, у мене немає чобіт. Чи не могли б ви надіслати мені кепку (шапку)? Чи не могли б Ви надіслати мені кілька швейних голок (одну велика для вовни), хустки, сіль, крем для взуття та крем. Що стосується їжі, я буду дуже вдячна за все, що зможете надіслати, оскільки це допоможе мені вижити. Я не знаю, як я коли-небудь зможу відплатити Вам.»⁽²⁹⁾*

(листи Любові Винницької Шевчук (В'язень № 33682))

Книги, щоденники, журнали, малюнки та зошити були заборонені, і в'язні їх ховали.⁽¹¹⁾ У разі виявлення їх вилучали охоронці, а жінку суворо карали.

Любов Винницька Шевчук (В'язень № 33682) збрала та приховала цю невелику адресну книжку (1,5 дюйма (4 см) x 1-1/8 дюйма (3 см) у подолі своєї сукні; вона записала імена товаришок у концентраційному таборі, з якими вона сподівалася колись підтримувати зв'язок після звільнення.

Лицьова (тризуб) та зворотна (св. Юрій) сторона пам'ятки (28 мм, ш 25 мм), виготовленої з відкладених шматків хліба **Оленою Вітик Войтович (В'язень № 19207)**. Вона присвятила його подрузі Лідочці (Ліді Укарма Марцюк), що символізувало дружні стосунки між ув'язненими.

квітка 19 мм, ширина 12 мм (ймовірно виготовлена зі скла)

хрестик, 12 мм, ширина 10 мм (виготовлений із зубної щітки)

ланцюжок зі зламаним хрестиком, 120 мм, ширина 19 мм (виготовлено з хліба)

(Приватна колекція Оксани Марцюк)

Покарання

Неочікувані обшуки охоронцями СС були звичною справою; ув'язнених виводили на вулицю, і їм доводилося роздягатися перед наглядачами, начальниками табору та солдатами, які ретельно перевіряли одяг і обшукували кімнати на предмет прихованих речей, які негайно конфіскували (наприклад, книги, щоденники, журнали, малюнки, зошити).⁽¹¹⁾

*«Спроби втеч ми болісно відчували на собі - нас виводили босими на сніг, і ми стояли доти, доки не зловили втікачок. Стояли так, щоби жодна з нас не впала, бо тоді кінець. Одного разу стояли аж три дні..... Здоровим дівчатам прищеплювали якісь бактерії, використовували їх як дослідний матеріал. На моєму тілі такі порізи та шрами залишились на все життя.»⁽³⁰⁾
(спогади Віри Франко (В'язень № 34297))*

Найпростішим і поширеним покаранням було тривале стояння в'язня (часто босоніж, на морозі чи снігу). Іноді відмовляли в їжі; ув'язненого замикали в бараку і тримали в темряві, без опалення та їжі.

Ув'язнених жорстоко лупцювали кулаками, копали ногами або били, якщо вони бунтували чи підривали авторитет керівництва.

Каральний блок (Zellenbau) був відокремлений огорожею з колючого дроту, і в'язнів відправляли туди за серйозні порушення, такі як крадіжка, огризання тощо.

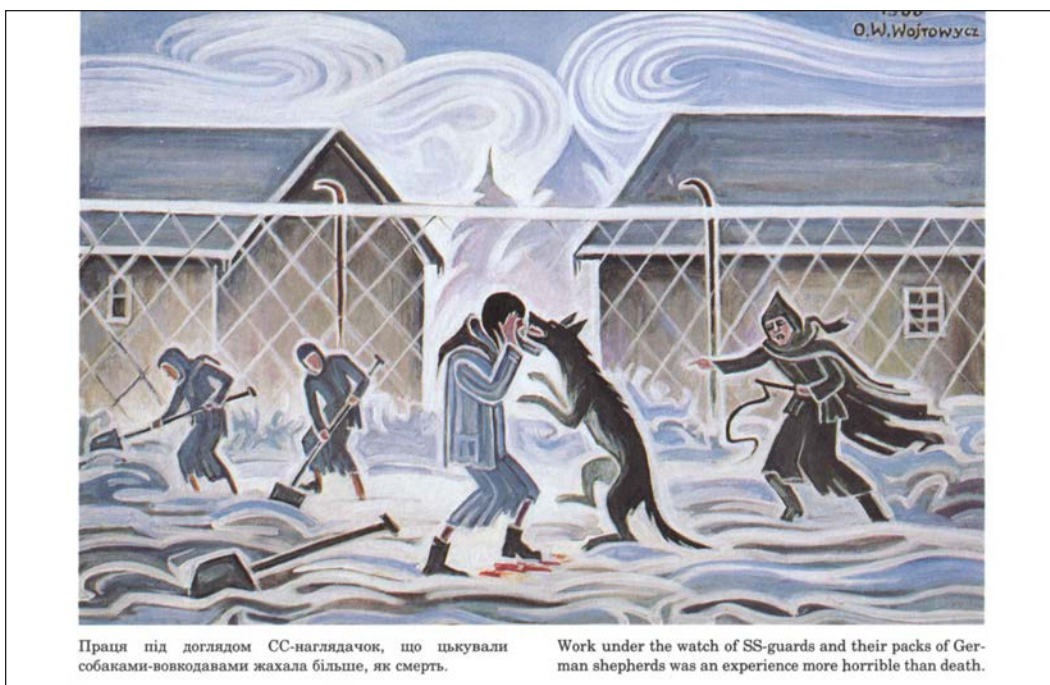
У таборі була каральна колона (Prügelstrafe) – в'язня прив'язували до дерев'яного коня і наносили двадцять п'ять ударів батоном по сідницях і стегнах і до 75 ударів за два-три заходи.⁽²³⁾

Інших в'язнів обливали холодною водою або спускали на них лютих собак.

Деяких карали інші в'язні, які за це отримували сигарети або додаткові пайки як винагороду.

Каральний блок
(Dachau KZ: KZ RAVENSBRÜCK-WOMEN
INCARCERATED PART 4)

Праця під доглядом СС-наглядчоч, що цькували собаками-вовкодавами жахала більше, як смерть.

Work under the watch of SS-guards and their packs of German shepherds was an experience more horrible than death.

Невільничі табори в Німеччині, R-S (dpcamps.org). Ravensbruc3.jpg (3084x2214) (dpcamps.org)

Малюнок та текст Олени Вітик Войтович (В'язень № 19207)

«У наших бараках часто було чути стрілянину з навколишнього лісу. Постріли були нібито з полювання на лисиць чи кроликів, але ми знали, що саме це було. Жінки, яких викликали до Lagerführer, рідко поверталися в бараки. Я часто уявляла свої останні хвилини в тому лісі, але дивно, що Бог дарує людям у таких ситуаціях дивовижну апатію, яка, можливо, захищає їх від повного психологічного зриву. У мене не було страху смерті. Але була болісна думка, що мої батьки так ніколи і не дізнаються, коли і де померла їхня донька.»⁽³¹⁾

Страти

В'язнів страчували за саботаж, спробу втечі, змову чи шпигунство.

Жінок розстрілював каральний загін далеко від головного табору, в «тирі» біля крематорію, а їх тіла кидали до крематорію. Іншим вводили смертельні ін'єкції або відправляли на шибеницю. Газова камера була побудована в червні 1944 року.

Навесні 1944 року 17 українських дівчат звинуватили у саботажі на заводі в Мекленбурзі й розстріляли.⁽²¹⁾

Табірний лазарет

Лазарет або шпиталь головного табору мав назву Рев'єр. У ньому був кабінет, клініка, операційна, а також блоки для ув'язнених з особливими захворюваннями: № 11 (хворі на внутрішні захворювання), № 10 (туберкульозні та психічно хворі), № 9 (хірургічний відділ), № 8 для хворих на бешиху (бактеріальні інфекції) та діарею (так званий ізолятор або холерний блок), № 7 для пацієнтів із внутрішніми захворюваннями, які не працювали за межами табору, і № 6 був «блоком смерті» для в'язнів із черевним тифом (що був причиною 50 % смертей).⁽¹⁰⁾

«Сутеніло... В „лікарні” роїлось від в'язнів-пацієнтів. Ліжка були заповнені людськими кістяками, всі вони виглядали неначе б то були того самого віку. Голова, як крихкий череп, у якому очі займають майже ціле обличчя. Жовтавого кольору шкіра, обвисла, часто засіяна чиряками. Деякі намагаються звільнити себе від кошмару; починають плакати та оповідати про знуцання, голод, смерть... інші – мовчазні, замкнені в собі. На сіннику по троє осіб. Часто живі лежали коло трупа та в безсиллі не могли зголосити „сестрам” про такі випадки. Трохи міцніші виштовхували мертвяка з сінника, який з тріском падав на долівку. Це для дещо міцніших хворих здавалось єдино правильним явищем – не морочитись з мертвою людиною, а тим самим придбати собі більше місця на сіннику. За таку „провину” сипалась гідка лайка наглядачок, побиття по лиці, заборона їжі та води на цілий день.»⁽³²⁾

(спогади Ольги Фроляк Елішевської (В'язень № 49061))

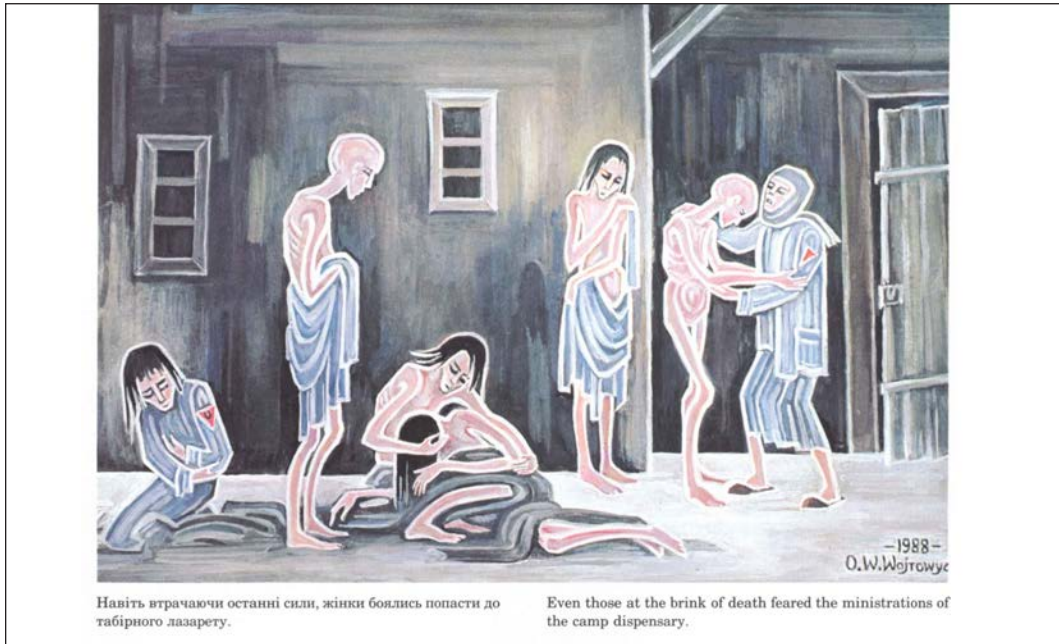
Робота персоналу Рев'єр полягала в тому, щоб визначити, чи в'язень здатний працювати. Непрацездатним видавали рожеві листки; ув'язнених умертвляли (ін'єкціями фенолу, отрутою або передозуванням), якщо вони були слабкими, старими, психічно хворими, хворими на туберкульоз, тиф, пневмонію тощо. До літа 1941 року в'язні жохливо боялися захворіти й потрапити до шпиталю Рев'єр, адже дехто ніколи звідти не повертався.

Було звичним явищем класти по двоє-троє осіб на одне ліжко, особливо в тифозних і туберкульозних блоках, оскільки ці хворі не виживали.

В'язні з медичною освітою відповідали за медичне обслуговування в'язнів. Червоноармійські медсестри об'єдналися, щоб покращити умови перебування у Рев'єрі. Деякі вели таємний облік прибуття, покарання та смерті; вони допомогли деяким ув'язненим вижити, змінюючи облікові записи.

У січні 1942 року було започатковано програму евтаназії – її називали «Заклад зцілення та медсестринського догляду». Почалося планомірне знищення німецьких і старих, людей з психічним розладом та хворих на туберкульоз.

Малюнок Олени Вітик Войтович (В'язень № 19207)
Невільничі табори в Німеччині, R-S (drcamps.org)

Пацієнтів із психічними розладами тримали роздягненими в маленькій кімнаті «Idiotenstube» (божевільна кімната) без туалету, виділяючи їм половину порції їжі та води.⁽²³⁾ Після встановлення психічного розладу відповідній особі робили внутрішньовенну ін'єкцію фенолу (її вводили медсестри СС), що призводило до смерті за кілька хвилин.

Так само «лікували» й хворих на туберкульоз (у блоці №10).

В'язнів, яких вважали «асоціальними», стерилізували рентгенівськими променями й ін'єкціями (Гімлер започаткував кампанію масового вбивства в'язнів концтабору під кодовою назвою «Sonderbehandlung», тобто спеціальне лікування).

З лютого 1945 року пацієнтів більше не вбивали за допомогою ін'єкцій фенолу; натомість раз на тиждень їх саджали на вантажівку і везли до газової камери.⁽¹⁰⁾

«У Равенсбрюку наближення кінця війни не наближало кінця вбивствам. Адольф Вінкельман, табірний лікар, невпинно винищував людей. Відбирав жінок з набряклими ногами, жінок із сивим волоссям. Він відбирав жінок з обличчями, які йому не подобалися. Він наказував їх розбити в шеренги по п'ять осіб. Оглядав їх ноги, коли вони проходили повз. «Час від часу він піднімав руку», - писала Дюфурньє (Деніз Дюфурньє, юрист і член руху опору). За його вказівкою медсестра виводила обрану жінку з шеренги і вела її на смерть.»⁽³³⁾

(Warnica, Richard - цитування статті *National Post* 27/1/2020)

Вагітності, аборти та пологи

Звичайними явищами були примусові аборти вагітних в'язнів.

До 1942 року новонароджених немовлят негайно відокремлювали від матерів, багатьох топили або кидали в герметично зачинену кімнату, де вони й помирали, оскільки матері повинні були негайно повернутися на роботу, а новонароджені не мали жодної їжі.⁽³⁴⁾

Пізніше новонародженим дітям іноді дозволяли вижити, але через відсутність їжі та антисанітарію більшість з цих малюків дуже швидко помирали.

Згідно з даними, у Равенсбрюку загинуло або було вбито 850 немовлят. З вересня 1944 року по квітень 1945 року в Равенсбрюку народилося **522** дитини⁽⁷⁾ – лише **40** вижили.

Між лютим і березнем 1945 року всіх дітей, що залишилися, від немовлят до підлітків, перевезли до концтабору Берген-Бельзен; багато з них померли дорогою у потязі від обмороження, а інші від голоду.

Медичні експерименти

Проводилися неетичні медичні експерименти, серед яких трансплантація кісток і нервів, а також цілеспрямоване поширення інфекцій та експерименти з сульфаніламидами. Проводилися штучні запліднення, ін'єкції бактерій сифілісу та ракових клітин. З серпня 1942 року по серпень 1943 року доктор Карл Франц Гебхардт координував експериментальні операції без анестезії на 86 молодих жінках (переважно польках і одній українці на ім'я Ганя⁽¹⁾, які брали участь у рухах опору, а також одній німкені та десятих психічно хворих) – їх називали «Die Kaninchen» («Кролики»). Він розрізав

їм ноги від щиколоток до стегон і інфікував рани бактеріями, брудом і склом, щоб оцінити газову гангрену. Деякі жінки були прооперовані кілька разів; семеро померли.

Доктор Людвіг Штумпфеггер порізав м'язи та зламав кістки 20 жінкам, щоб спостерігати за процесом регенерації кісток, м'язів і нервів. Жертви, що вижили, залишилися назавжди інвалідами, як фізичними, так і ментальними. Десятеро жінок були доставлені до санаторію Гогенліхен (за 12 км, яким керував особистий лікар Гімлера Карл Франц Гебхардт), де вони піддавалися жорстоким хірургічним експериментам; їм ампутували кінцівки та пересаджували кістки; одній українці видалили ключицю.

У березні 1945 року троє німецьких лікарів продовжували проводити медичні дослідження без анестезії та видалили вени ніг кільком в'язням, у тому числі ув'язненій українці Марії Санько, яка померла; її подруга Анна Левандовська цю процедуру пережила. ⁽²¹⁾

«Через кілька тижнів після операції нас на ношах перенесли в іншу палату. Нас поклали, де було місце, на ліжка (по двоє на одному ліжку), на столи і на підлогу. З нас зняли пов'язки, і я вперше побачила свою ногу. Рана була від щиколотки до коліна, завширшки з велику долоню, наповнена зеленувато-сірим смердючим гноем, в якому я розгледіла щось схоже на довгі білі нитки та маси маленьких товстих білих черв'яків із чорними голівками. Від видовища цього і, ймовірно, тому, що сморід пішов мені прямо в обличчя, мене вирвало. Я оглянула кімнату. Всі ноги виглядали однаково.» ^(35,36)
*(розповідає **Стефанія Лотоцька (В'язень № 7707)**)*

Знищення в'язнів

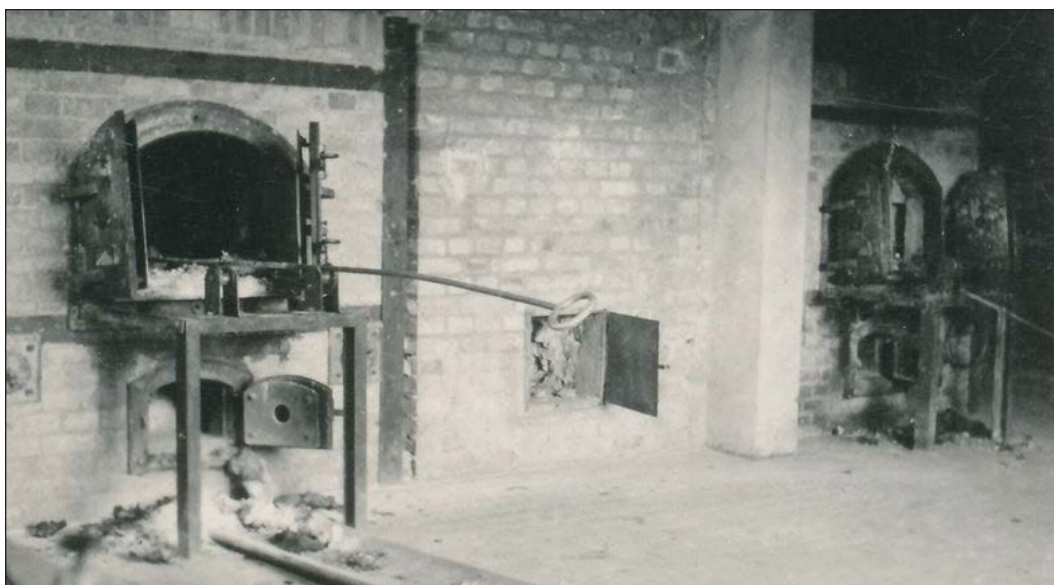
Мертвих в'язнів доправляли до моргу, де тіла перевіряли на наявність прихованих речей; видаляли золоті зуби, потім тіла складали на купи для кремації.

Спочатку тіла спалювали в крематорії Фюрстенберга, але у квітні 1943 року в Равенсбрюку було побудовано дві печі. Від серпня 1944 року ці дві печі працювали постійно (у 1944 році щодня помирало 150-170 в'язнів ⁽⁵⁾ – і крематорій не встигав опрацьовувати таку кількість трупів.

У квітні 1945 року командування СС спалило документи в крематорії, щоб

знищити всі докази своїх звірств. Вони також втратили шляхом отруєння в'язнів-чоловіків, які працювали в крематорії. ⁽⁵⁾

«У Равенсбрюку – крематорії, купи трупів – виголоджених до крайности жінок, декотрі ще живі, але вже не можуть рухатись. Це – немов скелети – шкіра і кости, голені голови, грубі коліна і тонесенькі, як пачки, ноги. Ще живі – дають знак очима, глибоко всадженими в лоб. Кидають їх, як дрова, на вантажні авта і везуть на спалення до крематорії... » ⁽³⁷⁾
(Анна (Нуся) Дума Шевчук (В'язень № 28954))

Крематорій – вигляд зсередини; дві цегляні печі крематорію із залишками попелу, травень 1945 р. (Фотограф невідомий, меморіал Равенсбрюк, ф. № 1061).

[*1939 - 1945 Ravensbrück concentration camp | Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück \(ravensbrueck-sbg.de\)*](http://1939-1945.Ravensbrueck.concentration.camp|Mahn-und.Gedenkstaette.Ravensbrueck(ravensbrueck-sbg.de))

Між 1942 і 1944 роками нацисти перевозили в'язнів з Равенсбрюка в інші табори для знищення в газових камерах (наприклад, КТ Бернбург, КТ Гартгайм, КТ Аушвіц, КТ Майданек).

22 червня 1944 року нацисти побудували невелику газову камеру (кодова назва СС: Mittwerda) у Равенсбрюку. Ув'язненим жінкам, яких відбирали для отруєння газом, казали, що вони йдуть до Mittwerda, вигаданого місця. Цей обман використовувався нацистами, щоб забезпечувати покірність ув'язнених і уникнути можливості опору. Використовувався кристалічний газоподібний водень Циклон Б.

Після грудня 1944 року нацисти щодня вбивали газом близько 170 в'язнів, а до квітня 1945 року в газовій камері було вбито від 2 200 до 2 300 в'язнів.⁽⁵⁾ *(Інші джерела стверджують, що в газовій камері загинули 5 000 - 6 000 осіб. ⁽¹⁾)*

2 квітня 1945 року нацисти знищили комплекс газових камер у Равенсбрюку.

Квітень 1945 р. – закінчення війни/звільнення Равенсбрюка

27-28 квітня, коли Червона Армія наближалася до Равенсбрюка, усіх ув'язнених, які залишилися і могли ходити, вивели з табору на примусовий марш (марш смерті – «Todesmarsch») до Балтійського моря, щоб втопити, оскільки комендант Фріц Сюрен прагнув приховати докази практики знищення в'язнів у таборі. Багато в'язнів були слабкими і помирали в дорозі. Деяким вдалося втекти, а інших звільнили західні війська.

*«27 квітня 1945 року, коли східний фронт наближався до табору, охорона прийняла рішення про евакуацію концтабору. 15 тисяч в'язнів погнали на «марш смерті» - піший похід на Захід, саме тоді, Зоя тікає та дивом залишається живою.» ⁽³⁸⁾
(спогади **Зої Олександрівни Самойленко Одайник**)*

«Їх вивели через ворота п'ятьма рядами. Триста жінок, усі голодні, побиті, ледь живі. Вони були шпигунками та членами руху опору. Лікарі, медсестри. Історик мистецтва. Одна літня жінка, що чіпляється за життя, її остання і єдина мрія – померти у Франції.

Вони були вдягнені в дивний цивільний одяг – в'язнів вигнали з табору смерті в гнилих сукнях і принаймні в одному халаті.

Їх вбивали багато днів. Вбивали через набряклі ноги. Вбивали через благородні

імена. Вбивали, якщо їхні голови були нещодавно поголені. Їх вишикували та просіяли. Їх змусили роздягтися, вимитися, залишили чекати два дні і ночі на морозі. Потім знову просіяли. Знову вишикували. Знову змусили роздягтися. Змусили вимитися. І ось вони тут, за воротами.

За собою вони залишили лише смерть. Через голодування. Через холод. Через побиття, занедбання та медичні тортури. В останні місяці була смерть і від газу – в камері і в фургоні. І смерть маршем – до інших таборів занепадаючого Рейху, скалічені ментально і фізично, дорогою геть в нікуди».

*Вони вирушили подалі від 30 000 своїх ув'язнених товаришок і попелу незліченної кількості інших, розсипаного по клумбах, щоб краще росли квіти. Вони хитаючись, рушили дорогою в бік лісу. Вони зайшли за кут і раптом вони опинилися там.»⁽³³⁾
(Warnica, Richard - цитування *stammi National Post* 27/1/2020)*

30 квітня Червона Армія увійшла в Равенсбрюк і виявила 3 500 виморених голодом хворих жінок. З тих пір, як наступаюча Червона Армія перетнула кордон Німеччини, її солдати вдалися до сексуального розгулу, а тепер вони ще й згвалтували цих виморених голодом жінок концтабору.⁽³⁹⁾ Жінок з України, Білорусі та Росії, які там залишалися, визволили, проте вони так і не стали вільними. Сталін зарахував їх до числа «зрадниць», радянські служби безпеки змушували їх пройти перевірку, після чого їх відправляли на схід у концтабори радянського ГУЛАГу. Ці жінки заплатили за свою «зраду» власною свободою, а часто й життям.

***Ірина Шуль (В'язень № 33344)** розповіла Радіо Свобода, що уникнула після війни виселення у Сибір лише тому, що після концтабору повернулась у Перемишль, а там поляки одразу розпочали примусове виселення українців із Польщі. В Україні жінка тримала у таємниці своє перебування у німецькому концтаборі.⁽⁴⁰⁾*

*«Вижила я тільки тому що з дитинства пережила голодомор і колективізацію. В чотири з половиною роки пізнала голод, холод і поневіряння. Це і загартувало мене і дало можливість вижити в Равенсбрюці та Бухенвальді. А там люди мерли як мухи. Саме страшне в пам'яті залишилось відчуття приниження - воно сильніше за холод, голод, побої, відчуття смерті. Саме близькість смерті невблаганно ставить перед людиною питання про те, заради чого вона живе.»⁽⁴¹⁾
(пояснює **Ганна Семенівна Крицька**)*

ЕПІЛОГ

Небагато українських жінок, які пережили звірства Равенсбрюка, розповіли або задокументували те, що пережили у цьому концтаборі. Ті, хто поверталися в СРСР, часто боялися і приховували свою історію. Жінки, яким пощастило емігрувати до західних країн, прагнули забути страхіття свого минулого у таборі та рідко говорили про цей жахливий період свого життя (окрім як з тими, що теж вижили). Багато хто з їх власних дітей ніколи не чув і не знав, що вони пережили на війні.

Доля багатьох репатрійованих до СРСР жінок (українок, білорусок, росіянок) склалася разюче нещадно та суворо. За словами історика Тетяни Пастушенко Сталінський уряд вважав їх «зрадниками батьківщини» та дезертирами. Тому перед поверненням на батьківщину їх перевіряли на політичну благонадійність, яку проводили співробітники НКВС, НКДБ і контррозвідки СМЕРШ (від рос.: смерть шпионам). Для радянських громадян це означало нові репресії та найчастіше – кількомісячне перебування у системі репатріаційних, збірних і так званих фільтраційних таборів.

Жінки які не потрапили до радянських таборів також зазнали багато труднощів після війни. Багато з них не могли займатися своєю довоєнною професією, влаштувати особисте життя. А головне, вони мали мовчати про своє перебування в нацистській неволі. Мовчання і страх – це було найбільшим покаранням.

І все ж... виринають спогади, і ми чуємо їх потужні голоси, які нагадують нам пам'ятати та вшанувати їх!

Вічна їм пам'ять!

*«За смерековим лісом лежало в крові тіло Ганни Петрівни Федор. Її постать не зникає з моїх очей, не розстає в імлі...Кругом неї дерева може вже здаються послулими... та біля її підніжжя вирує життя. – Живі істоти пробуджуються, створюючи неповторний гомін свободи. Ті борці-герої зжилися з лісом. Ліс став для них притулком, сховищем, ліс став їхнім храмом і твердинею волію.»⁽²⁶⁾
(згадує **Ольга Фроляк Еліашевська (В'язень № 49061)**)*

Меморіал Равенсбрюк,
автор Еміль Морле
(23 квітня 1955 року);
Кладовище Пер-Лашез
в Парижі, Франція
Гомін України 62, 40 (3380),
26 жовтня 2010 року, ст. 47
<http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/8594/file.pdf>

Пам'ятна дошка, встановлена у
2011 році на спомин про
українських в'язнів Урядом України
на оригінальній стіні з концтабору,
Mahn- und Gedenkstätte /
Меморіал Равенсбрюк
(фото Оксани Марцюк)

ГЛОСАРІЙ

Асоціальні групи – особи, які вважаються соціально неприйнятними, оскільки вони не відповідають правилам, поведінці чи стандартам певного суспільства (наприклад, нацистської Німеччини). У Равенсбрюку серед асоціальних елементів були лесбійки, повії, гомосексуалісти, наркомани, роми та сінті (циганки). Вони були позначені чорним трикутником.

Бандера, Степан - (1 січня 1909 - 15 жовтня 1959) лідер ОУН(б), більш бойової фракції ОУН (Організації Українських Націоналістів). Був одним з ініціаторів проголошення відновлення української державності у Львові 30 червня 1941 року, одразу після німецької окупації міста. Німці відкинули це проголошення і 5 липня 1941 року заарештували Бандеру. Його перевели до концтабору Заксенгаузен і тримали під наглядом до вересня 1944 року. Степана Бандеру вбив агент КДБ Богдан Сташинський у Мюнхені, Німеччина.

Бункер (Целленбау) – будівля в концтаборі, що містить 78 камер для одиночного ув'язнення. Його використовували для утримання особливих в'язнів: наприклад, людей, які належали до різних організацій опору, а також для покарання неполітичних в'язнів. В'язнів піддавали жорстоким покаранням, тортурам і ув'язненню в маленьких темних камерах.

Гестапо (Geheime Staatspolizei) – офіційна таємна поліція нацистської Німеччини.

Гімлер, Генріх - (1900 – 23 травня 1945) Reichsführer (рейхсфюрер) Schutzstaffel (СС) і друга за впливом людина Третього Рейху. Творець гітлерівської програми знищення євреїв.

Гітлер, Адольф - (20 квітня 1889 – 30 квітня 1945) лідер (фюрер) Німеччини в період Третього Рейху (1933–1945). Він написав книгу Mein Kampf (Моя боротьба), в якій виклав свої теорії про расу, Німеччину та євреїв. Він був головним ініціатором як Другої світової війни в Європі, так і масової страти мільйонів людей, яких вважали «ворогами» або нижчими за арійський ідеал.

Голокост – геноцид європейських євреїв, здійснений режимом нацистської Німеччини між 1933 і 1945 роками. Жертвами нацистських переслідувань і вбивств стали також мільйони неєвреїв, у тому числі роми та сінті, слов'яни, політичні опоненти та члени рухів опору, люди з фізичними та психічними розладами, радянські військовополонені та ЛГБТК. Євреї були єдиною групою, яка підлягала повному знищенню. Хоча точну кількість жертв визначити неможливо, прийнятою цифрою вважають 6 мільйонів євреїв та 5 мільйонів неєвреїв.

ГУЛАГ (главное управление лагерей) – пенітенціарна система примусових трудових таборів і супутніх тюремних таборів, особливо для політичних в'язнів у Радянському Союзі.

Євреї – особи, які асоціюють себе з єврейською культурною спільнотою або як послідовники єврейської релігії (юдаїзму), що виводять своє походження від давньоєврейського народу Ізраїлю до Авраама.

Комунізм – політична теорія, що походить від Карла Маркса, пропагує безкласове суспільство, в якому вся власність і ресурси є державною власністю, і кожна людина працює і отримує винагороду відповідно до своїх здібностей і потреб.

Концентраційний табір – табір, в якому людей утримують або ув'язнюють, як правило, у суворох умовах і без дотримання правових норм арешту та ув'язнення.

Корпорація Siemens – німецький виробник електротехніки, заводи якого були розташовані по всій Німеччині. На цих заводах використовували примусову працю, щоб підтримувати рівень виробництва між 1940 і 1945 роками. Фабрика Siemens була розташована на околиці Равенсбрюка з 1942 року.

Крематорій – будівля концтабору, де містилися печі, в яких спалювали тіла в'язнів.

Кролики (Kaninchen) – жінки-в'язні концтабору Равенсбрюк, над якими нацистські лікарі проводили нелюдські медичні дослідження; з ними поводилися як з лабораторними тваринами. Більшість з них були молодими студентками, які були частиною польського підпілля; серед них було щонайменше двоє українок.

Марш смерті – коли війська союзників наближалися до нацистських таборів, СС організовувала марші в'язнів концтаборів на великі відстані, під посиленою охороною та в жорстоких умовах, до Балтійського моря, щоб їх загнати у воду та втопити або розстріляти там. Це було зроблено для того, щоб велика кількість в'язнів концентраційних таборів не потрапила до рук союзників. Дорогою втекло багато в'язнів; деякі охоронці СС також втікали, і в'язні ставали вільними.

Mittwerda – нацистська кодова назва газової камери.

Нацизм – політико-економічне вчення, ідеологія якого пов'язана з Адольфом Гітлером. Це форма соціалізму, яка характеризується расизмом (расова чистота та перевага арійців), національною експансією, державним контролем над економікою та покорю сильному національному лідеру.

Нацист – прихильник або послідовник політики, характерної для нацизму; фашист.

Організація Українських Націоналістів (ОУН) – націоналістична політична організація, створена в 1929 році у Відні, метою якої було проникнення в

легальні політичні партії, університети та інші політичні структури й установи для здобуття незалежності України.

Остарбайтери – поневолені працівники з Центральної та Східної Європи в Німеччині під час Другої світової війни.

Політики – особи, ув'язнені за свої політичні переконання чи дії, які не відповідають поглядам нинішнього окупанта. Вони були найбільшою групою в Равенсбрюку і включали членів руху опору, дисидентів, комуністів. Усіх в'язнів з українських теренів вважали політичними, незалежно від того, чи вони мали політичні уподобання. У Равенсбрюку вони були позначені червоними трикутниками.

Рев'єр (скорочено від німецького Krankenrevier) – медичний заклад для в'язнів концтабору. Потрапивши до цієї установи, в'язня рідко звідти випускали.

Свідки Єгови – члени християнської секти, заснованої наприкінці 19 століття, які вірять, що Царство Боже є найвищим і замінить людські уряди на землі. Біблія вважається Божим посланням до людей, тому слід дотримуватися вчень і практик Ісуса. Їх заарештовували за те, що вони відмовилися від вірності націонал-соціалістичній партії Гітлера. У Равенсбрюку Свідки Єгови були позначені фіолетовими трикутниками.

Слов'яни – представники групи народів Центральної та Східної Європи, що розмовляють слов'янськими мовами. Сучасні слов'яни поділяються на східних слов'ян (в основному білоруси, росіяни, русини та українці), західних слов'ян (в основному чехи, кашуби, поляки, словаки та серби) і південних слов'ян (в основному боснійці, болгары, хорвати, македонці, черногорці, серби і словенці).

СС (Schutzstaffel) - (Охоронні загони) – спочатку створені як підрозділи особистої охорони Адольфа Гітлера. Пізніше стали елітною охороною Третього Рейху і каральною структурою Гітлера, готовою виконувати всі обов'язки, пов'язані з безпекою, незважаючи на юридичні обмеження.

Сталін, Йосип (18 грудня 1878 – 5 березня 1953) був керівником Радянського Союзу з 1922 року до своєї смерті. Він прийшов до влади після Владіміра Леніна. Його режим був тоталітарним і широко засуджений через масові репресії, етнічні чистки, широкомасштабні депортації, сотні тисяч страт і голодоморів, які вбили мільйони людей.

Третій Рейх – офіційна нацистська назва режиму в Німеччині з січня 1933 року по травень 1945 року. Назву «Третій Рейх» було введено в 1922 році письменником Артуром Меллером ван ден Бруком у його публікації Das Dritte Reich («Третій Рейх»). «Третій Рейх» Меллера походив від попередніх німецьких імперій: середньовічної Франкської імперії Карла Великого та Німецької імперії пруської династії Гогенцоллернів (1871-1918).

Укермарк – єдиний молодіжний концтабір у Німецькому Рейху, який був побудований спеціально для дівчат і молодих жінок. Він був побудований у Равенсбрюку навесні 1942 року і використовувався для інтернування дівчат і молодих жінок, яких відносили до злочинців, «ворожих державі», або антисоціальних елементів. В'язнів використовували для виконання примусових робіт. З січня 1945 року табір використовувався як табір смерті та фільтрації жінок концтабору Равенсбрюк.

Українська Народна Республіка (УНР) – Після захоплення Леніним і більшовиками влади в Росії в жовтні 1917 року, Центральна Рада України оголосила, що переймає найвищу владу на українських землях, і 20 листопада 1917 року проголосила створення Української Народної Республіки (УНР). 25 січня 1918 року (заднім числом – 22 січня 1918 року) Центральна Рада видала свій четвертий і останній Універсал, яким проголошувалося, що «Відтепер УНР стає самостійною вільною суверенною державою українського народу».

Українська Повстанська Армія (УПА) – підпільна партизанська армія, яка вела боротьбу з 1942 по 1949 роки проти німецького та радянського окупаційних режимів. УПА відображала структуру цілого народу, приймала всіх і об'єднувала представників різних політичних рухів. Усі учасники орієнтувалися на здобутті незалежної України. УПА поділялася на чотири групи: УПА Північ (Волинь, Полісся); УПА Захід (Галичина, Буковина, Закарпаття, Львівщина); УПА Південь (Житомир, Вінниця, Кам'янець-Подільськ, Київська область) та УПА Схід (Житомир, Київ, Чернігів). Українські повстанці чинили опір окупаційним режимам близько 14 років, але врешті зазнали поразки від радянської влади в середині 1950-х рр.

Червона Армія – радянська армія, створена комуністичним урядом (Лев Троцький) після більшовицької революції 1917 року.

Червоний Хрест – міжнародна гуманітарна організація, яка надає допомогу жертвам війни або стихійного лиха. Червоний Хрест був створений у 1864 році за ініціативою швейцарського філантропа Анрі Дюнана відповідно до Женевської конвенції, а його штаб-квартира знаходиться в Женеві.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- 1 Helm, Sarah. (2015). *If this is a woman: inside Ravensbrück: Hitler's concentration camp for women*. London: Little, Brown, ISBN 978-1-4087-0107-2
- 2 Dublon-Knebel, Irith. (2010). *A Holocaust crossroads: Jewish women and children in Ravensbrück*. London Portland, Or: Vallentine Mitchell
- 3 McGuinness, Damien. (January 18, 2021). *Nazi Ravensbrück camp: how ordinary women became SS torturers*. BBC News, Ravensbrück, Germany. [Nazi Ravensbrück camp: How ordinary women became SS torturers - BBC News](#)
- 4 [Microsoft Word - UKRAINIAN PRISONERS AT RAVENSBRÜCK.doc \(ucrdc.org\)](#). UCRDC – Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre, 620 Spadina Ave., Toronto, ON. Canada M5S2H4
- 5 Tillion, Germaine. (1975). *Ravensbrück: an eyewitness account of a women's concentration camp*. Garden City, N.Y.: Anchor. (Translated from the original French by Gerald Satterwhite)
- 6 Steinke, Karolin and Nationale Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück. (2009). *Züge nach Ravensbrück: Transporte mit der Reichsbahn 1939-1945: Begleitband zur Ausstellung in der Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück = Trains to Ravensbrück: transports by the Reichsbahn 1939-1945: Ravensbrück Memorial Site exhibition catalogue*. Berlin: Metropol. ISBN 978-3-940938-27-5
- 7 Jacobeit, Sigrid and International Ravensbrück Committee. (2021). *The Ravensbrück Concentration Camp 1939-1945*. (web page) [Internationales Ravensbrück Komitee \(irk-cir.org\)](#)
- 8 Alliance for Human Research Protection. (Nov. 18, 2014) (web page) *Ravensbrück: the "exclusive" SS women's concentration camp*. <https://ahrp.org/august-1942-august-1943-heinous-medical-experiments-at-Ravensbruck/>
- 9 [Population - Ravensbrück \(weebly.com\)](#). Statistics from the United States Holocaust Memorial Museum <https://Ravensbrück1.weebly.com/population.html>
- 10 Witness testimony: Maria Srokowska-Tomkowicz, Doctor of Medicine. *Chronicles of Terror 1939-1945* [Srokowska-Tomkowicz Maria; 1899? \(zapisyterroru.pl\)](#)

- 11 Morrison, Jack Gaylord. (2000). Ravensbrück: everyday life in a women's concentration camp 1939-45. Princeton, N.J.: Weiner
- 12 Gajewski, Jarek. (web page)
<http://www.individual.utoronto.ca/jarekg/Ravensbrück/RavensbrückKL.html>
- 13 Personal communication: Herzog, Monika. (Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück) ([Home | Ravensbrück Memorial and Memorial \(ravensbrueck-sbg.de\)](#)), and Marciuk, Oksana
- 14 Grit, Philipp and Schnell, Monika. (1999). Kalendarium der Ereignisse im Frauen Konzentrationslager Ravensbrück 1939-1945. Berlin, Metropol (In German)
- 15 Arolsen Archives - International Centre on Nazi Persecution. (website)
[Search our online archive for Nazi victims - Arolsen Archives \(arolsen-archives.org\)](#)
- 16 Interview of Shura Terletska (April 4, 2005). "Es gab Berge von Haaren. Man hat uns alle geschoren." [There were mountains of hair. We were all shaved.] In, Fuchs, Barbara. Frauenkonzentrationslager Ravensbrück: Kalender 2000. Berlin : Senatsverwaltung für Arbeit, Berufliche Bildung und Frauen, 1999. <https://www.bpb.de/themen/holocaust/ravensbrueck/60668/es-gab-berge-von-haaren-man-hat-uns-alle-geschoren/> Translated from the original German.
- 17 Interview of Lida Ukarma Marciuk (April 29, 2011). "То Ви дочка Андрія Укарми?" | Хата скраю Hata skraju ([wordpress.com](#)) (In Ukrainian)
Translated from Ukrainian by Christine Eliashevsky Chraibi
- 18 Interview of Ivanna Hryhortsiv Holovata (October 1998). UCRDC collection, Toronto, Oral History Archive interview. Translated from Ukrainian by Christine Eliashevsky Chraibi
- 19 Interview with Daria Hnatkiwska Lebed (October 26, 2010). "Бачу як сьогодні". Хочу жити. Гомін України 62(40), 3380, 26 жовтня 2010. (In Ukrainian)
http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/8594/file.pdf_
Translated from Ukrainian by Christine Eliashevsky Chraibi
- 20 Memoir written by Olha Froliak Eliashevka. (2020). [Ukrainian women in Nazi prisons & concentration camps. Euromaidan Press | News and views from Ukraine](#) Translated from Ukrainian by Christine Eliashevsky Chraibi; Edited by Lydia Eliashevsky Replansky
- 21 Shramenko, Roman - Шраменко, Роман. (1990). Українським жінкам Равенсбрюку. Альманах Українського Народного Союзу/ Almanac of the Ukrainian National Association 80, 1990, 97-102. <http://svoboda-news.com/arxiv/almanachs/1990/files/assets/basic-html/page97.html>

- 22 Interview with Maria Orenchuk Maruschak (October 26, 2010). “На дні третього райху”. Хочу жити. Гомін України рік LXII, №40 (3380) і 26 жовтня 2010. (In Ukrainian) <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/8594/file.pdf> Translated from Ukrainian by Christine Eliashevsky Chraibi
- 23 Bernadac, Christian. (1978). Camp for women: Ravensbrück. Geneva: Ferni Pub. House
- 24 Interview of Lida Ukarma Marciuk (October 1998). UCRDC collection, Toronto, Oral History Archive interview. Translated from Ukrainian by Christine Eliashevsky Chraibi; Edited by Lydia Eliashevsky Replansky
- 25 Franko, Vera. Exposition (May 8, 2018). [Тріумф Людини: українські в'язні концтаборів Третього Райху | Збруч \(zbruc.eu\)](#). Translated from Ukrainian by Christine Eliashevsky Chraibi
- 26 Memoir written by Olha Froliak Eliashevka. (2020). [Hanna from the forests of Volyn: life & death in Ravensbrück KZ - Euromaidan Press](#). Translated from Ukrainian by Christine Eliashevsky Chraibi; Edited by Lydia Eliashevsky Replansky
- 27 Plaque on site of Siemens Factory at Ravensbrück (in German) dedicated to: Olga Titarenko/born Sosnovskaja (1925-2000). Soviet Union/Ukraine Forced labour for Siemens; period unknown, Hall 3). Translated by Oksana Marciuk
- 28 Byenko Shul, Iryna interview (July 10, 2018) by Lipich, Yuliya. [Німецький солдат приніс дві хлібини. Я думала: невже він – не прекрасна людина? | Новини на Gazeta.ua](#). (In Ukrainian) https://gazeta.ua/articles/people-and-things-journal/_nimeckij-soldat-prinis-dvi-hlibini-a-dumala-nevzhe-vin-ne-prekrasna-lyudina/846852 Translated from Ukrainian by Christine Eliashevsky Chraibi
- 29 Liubow Wynnzyki Szewczuk. Private collection of letters written to her mother; Translated from German by her niece, Irene Buschtedt
- 30 Franko, Vera interview. (2018). [Мешканці України, які пройшли нацистські концтабори \(tsn.ua\)](#) tsn.ua/special-projects/internment/ (In Ukrainian). Translated from Ukrainian by Christine Eliashevsky Chraibi
- 31 Wojtowycz, Olena Wityk. (1992). Ravensbrück: найбільший жіночий концентраційний табір в Німеччині: the largest women's concentration camp in Germany. Ukrainian Institute of Modern Art, Chicago. (In English and Ukrainian) [Slave Camps in Germany, R-S \(dpcamps.org\)](#) <http://www.dpcamps.org/slaveCampRavensbruck.html>
- 32 Memoir written by Olha Froliak Eliashevka. (2020). [Ravensbrück concentration camp hospital – factory of death. Euromaidan Press | News](#)

and views from Ukraine Translated by Christine Eliashevsky Chraibi; Edited by Lydia Eliashevsky Replansky

- 33 Warnica, Richard. (2020). The untold story of how Canadians helped liberate women of Ravensbrück death camp. National Post Jan 27, 2020 (updated February 5, 2020). <https://nationalpost.com/news/liberation-1945/the-untold-story-of-how-canadian-pows-helped-liberate-the-women-of-Ravensbrück-concentration-camp>
- 34 Ravensbrück Germany [Ravensbrück Concentration Camp \(Germany\) \(jewishgen.org\)](http://www.jewishgen.org) (web site)
<https://www.jewishgen.org/ForgottenCamps/Camps/RavensbrückEng.html>
- 35 Stefania Łotocka – Elizabeth Wein. <https://www.elizabethwein.com/rabbit/stefania-lotocka/> (Łotocka Stefania - Library of Genealogy of Poles (okiem.pl))
- 36 Symonowicz, Wanda (Ed.). (1970). Beyond human endurance: the Ravensbrück women tell their stories. Interpress Publishers (Doris Ronowicz, Trans.)
- 37 Interview with Anna (Nusia) Duma Shewczuk (Prisoner #28954) (October 26, 2010). "У руках у катів". Хочу жити. Гомін України рік LXII, №40 (3380) 1 26 жовтня, 2010. (In Ukrainian) <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/8594/file.pdf>. Translated from Ukrainian by Christine Eliashevsky Chraibi
- 38 Memoir of Zoya Oleksandrivna Samoilenko Odajnyk – as related by daughter Oksana. Translated from Ukrainian by Christine Eliashevsky Chraibi
- 39 Helm, Sarah. (January 9, 2015). [Inside the Nazi death camp for WOMEN: Injected with petrol, infected with syphilis and raped by their liberators, the shocking fate of prisoners of Ravensbrück | Daily Mail Online](http://www.dailymail.co.uk/news/article-2903887/) (web page)
www.dailymail.co.uk/news/article-2903887/
- 40 Iryna Vyenko Shul reminisces (June 26, 2013) in an interview with Tereshchuk, Halyna (Терещук, Галина). [Чия тюрма краща: гестапо чи НКВС, і як Україні уникнути тоталітаризму? \(radiosvoboda.org\)](http://www.radiosvoboda.org/). Radio Svoboda. (In Ukrainian). Translated from Ukrainian by Christine Eliashevsky Chraibi
- 41 Krytska, Hanna Semenivna interview (July 14, 2016). Пам'ять, відповідальність і майбутнє. Produced by Lesya Kharchenko. (In Ukrainian) <https://www.youtube.com/watch?v=LtuZLU-SwTc>
Translated from Ukrainian by Christine Eliashevsky Chraibi

ВИБІРКОВА БІБЛІОГРАФІЯ – ДЖЕРЕЛА

Alvin: platform for digital collections and digitized cultural heritage. (website) Ravensbrück. [Alvin - Search: Include: {Free text:Ravensbrück} \(alvin-portal.org\)](#)

Armstrong, Jeanne. (2011). Community, survival and witnessing in Ravensbrück: Maisie Renault's La grande misère as testimony against war crimes. Western Washington University, Bellingham. https://works.bepress.com/jeanne_armstrong/5/

Bessmann, Alyn and Eschebach, Insa; Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück. (2013). The Ravensbrück women's concentration camp: history and memory: exhibition catalogue; [an exhibition by the Ravensbrück Memorial, Brandenburg Memorials Foundation, 2013]. Metropol.

Binder, Pat. Voices from Ravensbrück: poems and artistic memories from the women's concentration camp Ravensbrück and subcamps. 2021, @2000. [website] <https://universes.art/en/voices-from-ravensbrueck>

Buber Agassi, J. (2007). The Jewish women prisoners of Ravensbrück: who were they? Oneworld

Buschtedt, Irene. (2012). Love story's three score years and 11. The Sydney Morning Herald October 25. <https://www.smh.com.au/national/love-stories-three-score-years-and-11-20121024-285v0.html>

Camp conditions. (web page) <https://Ravensbrück 1.weebly.com/camp-conditions.html>

Cox, Billy. (2015). Concentration camp survivor steps forward to tell her story. Herald-tribune July 27. <https://www.heraldtribune.com/story/news/2015/07/27/concentration-camp-survivor-steps-forward-to-tell-her-story/29322494007/>

Das Frauen KZ-Ravensbrück. (web page) (In German) <https://www.ravensbrueck.at/das-frauen-kz-ravensbrueck-3/>

Dufournier, Denise. (1948). Ravensbrück: the women's camp of death. George Allen & Unwin.

Eliashevskaya, Olha Froliak. (2020). Roll call in Ravensbrück concentration camp for women. (C. Eliashevsky Chraibi & L. Eliashevsky Replansky, Trans.) <http://euromaidanpress.com/2020/04/30/roll-call-in-Ravensbrück-concentration-camp-for-women/> (Original article published in Ukrainian in 1985)

Eliashevskaya, Olha Froliak. (2020). Ravensbrück concentration camp hospital – factory of death. (C. Eliashevsky Chraibi & L. Eliashevsky Replansky, Trans.) <http://euromaidanpress.com/2020/05/08/Ravensbrueck-concentration-camp-hospital-factory-of-death/> (Original article published in Ukrainian in 1986)

Eliashevskaya, Olha Froliak. (2020). In memoriam. An eternal guelder rose on the grave of Dariya “Oda” Lebed, survivor of Ravensbrück KZ. (C. Eliashevsky Chraibi & L. Eliashevsky Replansky, Trans.) <http://euromaidanpress.com/2020/05/23/in-memorial-an-eternal-guelder-rose-on-the-grave-of-dariya-oda-lebed-survivor-of-Ravensbrueck-kz/>

Gajewski, Jarek. (2003?). Ravensbrück: 74 cases of medical experiments conducted on the Polish political prisoners in women’s concentration camp. <http://individual.utoronto.ca/jarekg/Ravensbrueck/index.html>

Machlejd, Wanda. (1960). Experimental operations on prisoners of Ravensbrück Concentration Camp. Wydawn. Zachodnie.

Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück. 1939-1945 Ravensbrück concentration camp. <https://www.ravensbrueck-sbg.de/en/history/1939-1945/>

Maurel, Micheline. (1958). An ordinary camp [Un camp très ordinaire]. Simon & Schuster. (Translated from the French by Margaret S. Summers)

Miller, Frieda and Vancouver Holocaust Education Centre. (2003). Ravensbrück: forgotten women of the Holocaust: teacher’s guide. Vancouver Holocaust Education Centre. <https://vhec.org/wp-content/uploads/Ravensbrueck-TG.pdf>

Owusu, Jo-Ann, (May 2019). Menstruation and the Holocaust. History today 69(5). <https://www.historytoday.com/archive/feature/menstruation-and-holocaust>

Stanuch, Zbigniew. (2020). Ravensbrück: a story not to be forgotten. The Polish perspective. <https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/english-content/69231,Ravensbrueck-A-story-not-to-be-forgotten-The-Polish-perspective.html>

Stolpmann, Herb. (2012). KZ Ravensbrück – women incarcerated. Part 2 – 6. Dachau KZ June 9. http://dachaukz.blogspot.com/2012/06/kz-Ravensbrueck-women-incarcerated-part_09.html

Terwilliger, Julia and Saidel, Rochelle G.; Florida Holocaust Museum. (2001). Women of Ravensbrück: portraits of courage. Florida Holocaust Museum.

Transport lists to/from Ravensbrück concentration camp, 1944. <https://www.alvin-portal.org/alvin/view.jsf?pid=alvin-record%3A109645&dswid=-1506>

Tucker, Karen Iris. (April 2015). Life inside the Ravensbrück concentration camp for women. Slate <https://slate.com/human-interest/2015/04/remembering-the-lesbians-prostitutes-and-resisters-of-Ravensbrück-concentration-camp.html>

United States Holocaust Memorial Museum (USHMM). Ravensbrück, Holocaust Encyclopedia. (web page)
<https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/ravensbrueck>

ВІДЕО

Frauen von Ravensbrück. Produced by Loretta Walz and Thomas Walther. 2005 (In German) <https://www.youtube.com/watch?v=gY2vUufKrek>

Ravensbrück concentration camp. Produced by Chronos-Media History. 2013.
https://www.youtube.com/watch?v=aa0d2QNQbzo_

Ravensbrück - a short documentary on the women's concentration camp. Narrated by Mindi Thelen. Produced by Mindi Thelen and Tim Thelen. 2019.
<https://www.youtube.com/watch?v=bkT4DInDBWM>

Dailymotion (Video hosting service). Ravensbrück. Narrated by Lydell Tre. 2015?
<https://www.dailymotion.com/video/x30rc0f> (Note: Graphic and violent images)

Where birds never sang: Ravensbrück and Sachsenhausen concentration camps. Produced by Rosemarie Reed, Dina Potocki, Victoria Zackheim, Jill Eikenberry. San Francisco, Calif.: Kanopy Streaming, 2011.

Women of Ravensbrück: tracing and documenting Ukrainian victims of the Ravensbrück concentration camp. Zoom webinar February 28, 2021. Produced by the Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre, Toronto. (In English)
<https://www.youtube.com/watch?v=OS9I0E9O1ZI>

Жінки Равенсбрюку: дослідження та документування українських жертв концентраційного табору Равенсбрюк. Zoom вебінар 17 жовтня 2021. (In Ukrainian) https://youtu.be/sa_TUclppE0

Inter (Television media company). Звільнення Равенсбрюка: історія найбільшого концтабору для жінок. 2019. (In Ukrainian)
<https://www.youtube.com/watch?v=SNz5yWfkaXc>

Новий день. Тільки той що пам'ятає минуле, вартий майбутнього. Produced by Olha Khrapenko and Artem Klimenko. 2017. (In Ukrainian and Russian)
<https://www.youtube.com/watch?v=caulPY1dJto>

ДЖЕРЕЛА УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

Duachenko, Viktoriya. (2021). Два життя Ірини Б'єнко-Шуль. Локальна історія 8 травня. <https://localhistory.org.ua/texts/interviu/irina-bienko-shul/>

Eliashevska, Olha Froliak. (1985). Українські жінки в Гітлерівських тюрмах і концтаборах. Жіночий світ/Women's world 36(7/8), липень/серпень.

Eliashevska, Olha Froliak. (1985). Апель в жіночому концтаборі Равенсбрік. Жіночий світ/Women's world 36(9), вересень/September.

Eliashevska, Olha Froliak. (1986). Таборова лікарня - фабрика смерті. Жіночий світ/Women's world February 2, лютий/February.

Eliashevska, Olha Froliak. (1986). Ганна з волинських лісів. Українка в світі 33(2), квітень/черпень.

Eliashevska, Olha Froliak. (1989). Нев'янучий калиновий листок на могилу Дарії Оди Лебедь. (unpublished paper).

Gordon (News media company). (2018). Невільниці за колючим дротом – українки в концтаборах третього рейху. Спецпроект. <https://gordonua.com/ukr/specprojects/nevolnicy.html>

Hrinchenko, H.H., Kobchenko, Kateryna; Kis, Oksana. (2015). Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні = Central and East European women and the Second World War. Київ: Тов. Арт Книга. (In Ukrainian) https://ua.boell.org/sites/default/files/zhinki_centralnoyi_ta_shidnoyi_ievropi_u_drugiy_svitoviy_viyini_-_genderna_specifika_dosvidu_v_chasi_ekstremalnogo_nasilstva.pdf

In Memoriam! Umarła Lidia Marciuk-Ukarma; Упокоїлася Лідія Марцюк-Укарма. (In Ukrainian) Interview with Lidia Ukarma Marciuk. Fundacja "Losy Niezapomniane". 2015. <https://vimeo.com/115813423>

Marunchak, Mykhailo H. (Ed). (1990). В боротьбі за українську державу: есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни = Struggle for an independent Ukraine; essays, memoirs, official statements, documents of World War II. Вінніпег, Канада: Svitova liga ukrainykykh politychnykh viazniv. (In Ukrainian; summary and some text in English) <https://sheptytskyinstitute.ca/product/struggle-for-an-independent-ukraine-essays-memoirs-officials-statements-documents-of-world-war-ii/>

Marunchak, Mykhailo H. (1996). Українські політичні в'язні в нацистських концентраційних таборах = Ukrainian political prisoners in Nazi concentration camps. (Text in Ukrainian. Summaries in English and German). Svitova liga ukrainykykh politychnykh viazniv.

Marunchak, Mykhailo H. (1963). Система німецьких концтаборів і політика винищення в Україні = System of Nazi concentration camps and the policy of extermination in Ukraine. Winnipeg: General Library UKT, 1963. (In Ukrainian,

summary in English at end of volume). <https://docplayer.net/83361969-M-g-m-arunchak-sistema-nimeckih-konctaboriv-politika-vinishchuvannya-v-ukrayini-vinnipeg%27-1963-kanada.html>

Panchenko, Oleksandr. (2015). Українка Ліда Марцюк Укарма понад все любила свою рідну землю, життя та людей. Український погляд 26 січня.

<http://ukrpohliad.org/national-memory/ukrayinka-lida-martsyuk-ukarma-ponad-use-lyuby-la-svoyu-ridnu-zemlyu-zhy-ttya-ta-lyudej.html>

Pastushenko, Tetiana. (2016). Не знаю, в чому моя вина. Може, в тому, що я була військовополоненою...” Історична правда 27 червня.

<https://www.istpravda.com.ua/articles/2016/06/27/149117/>

Pastushenko, Tetiana. (2015). Радянські жінки-військополонені: стратегії, виживання, досвід, долі. In, Н.Н. Hrinchenko (Ed). Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні = Central and East European women and the Second World War. (pp. 103 – 120). Київ: Тов. Арт Книга. (In Ukrainian)

https://ua.boell.org/sites/default/files/zhinki_centralnoyi_ta_shidnoyi_ievropi_u_drugiy_svitoviy_viyni_-_genderna_specifika_dosvidu_v_chasi_ekstremalnogo_nasilstva.pdf

Photo Lviv news. (2021). Віра Франко, або непроста доля онуки великого письменника. <https://photo-lviv.in.ua/vira-franko-abo-neprosta-dolia-onuky-velykohe-pysmennyka/>

TCH (Television media company). (2018). Тріумф людини – мешканці України які пройшли нацистські концтабори. <http://tsn.ua/special-projects/internment/>

Ukrainian Institute of National Memory (Kyiv). (2019). Каталог "Тріумф людини. Українці у нацистських та радянських концтаборах" (uinp.gov.ua)

<https://bitly.ws/VsrC>

Wojtowycz, Olena Wityk. (1992). Ravensbrück: найбільший жіночий концентраційний табір в Німеччині: the largest women's concentration camp in Germany. Ukrainian Institute of Modern Art, Chicago. (In English and Ukrainian)

<http://www.dpcamps.org/slaveCampRavensbruck.html>

Хочу жити = I want to live. (2010). Гомін України, спеціальне видання/Ukrainian Echo special edition 62(40), 26 жовтня. (In Ukrainian) <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/8594/file.pdf>